

Jan Hlebowicz

<https://orcid.org/0000-0001-8044-4418>

Instytut Pamięci Narodowej, Oddziałowe
Biuro Badań Historycznych w Gdańsku

Analityk systemu komunistycznego. O opozycyjnej działalności Czesława Czapowa (1947–1980)

Zarys treści: Czesław Czapów¹, współtwórca środowiska warszawskich personalistów, istotny aktor Października '56, współzałożyciel Ośrodka Badań Opinii Publicznej oraz Instytutu Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji na Uniwersytecie Warszawskim – przez lata pozostawał wnikliwym i oryginalnym analitykiem systemu komunistycznego oraz diagnostą społeczno-politycznej rzeczywistości tzw. Polski Ludowej. Już na początku lat pięćdziesiątych, pisząc o „nowej klasie”, dochodził do podobnych wniosków, co jugosłowiański dysydent Milovan Đilas, wychodząc z odmiennych światopoglądowych pozycji.

Abstract: Czesław Czapów, co-creator of the Warsaw personalist community, an important actor of October '56, co-founder of the Public Opinion Research Centre and the Institute of Social Prevention and Resocialisation at the University of Warsaw, over the years remained an insightful and original analyst of the communist system and a diagnostician of the socio-political reality of the so-called Polish People's Republic. In the early 1950s, when writing about the “new class”, he came to similar conclusions as the Yugoslav dissident Milovan Đilas, despite starting from a different worldview.

Słowa kluczowe: Czesław Czapów, personalizm, Milovan Đilas, Październik '56, Pax

Keywords: Czesław Czapów, personalism, Milovan Đilas, October '56, Pax

„Zarząd [Klubu Krzywego Koła] – w każdym razie przed Październikiem – raczej nie przeszkadzał w swobodnym wypowiedaniu się i sam organizował nieraz bardzo śmiałe zebrania dyskusyjne: przykładem może być zebranie z referatem

¹ W literaturze przedmiotu nazwisko Czapów w dopełniaczu występuje zarówno w formie „Czapowa”, jak i „Czapowa”. Zgodnie z zasadami języka polskiego nazwiska polskie zakończone na -ów, jak np. Józków, Jacyków, Marcinów, Czapów, odmienia się z zachowaniem wymiany o : ó, a więc: Czapów, Czapowa, Czapowowi, Czapowem, Czapowie. Taki też zapis będę stosował w artykule.

Czesława Czapowa na temat teorii «nowej klasy» [...]. Książki Dżilasa² jeszcze wtedy nie było” – pisał w 1963 r. Witold Jedlicki³. Kilkadziesiąt lat później – w sierpniu 1989 r. – Jan Józef Lipski, broniąc idei socjalistycznych w kontrze do neoliberalnej perspektywy Stefana Kisielewskiego, podkreślał na łamach „Tygodnika Solidarność”: „Przecież i Kisiel i ja wiemy [...], że widzenie rzeczywistości humanistycznej jako zawsze złożonej, pełnej zwalczających się tendencji («sprzeczności») – a przez to dynamicznej – zawdzięczamy m.in. panu Karolowi Marksowi, podobnie jak i koncepcję nowej klasy, którą z Kisielem podzielam, a której uczył mnie jeszcze przed Dżilasem świętej pamięci Czesław Czapów”⁴. Niech te dwa cytaty posłużą za punkt wyjścia dla dalszych rozważań.

Wyjaśnienie pojęć, cele i pytania badawcze

Wiedza o życiu i działalności Czesława Czapowa⁵ jest fragmentaryczna i rozproszona. Nie powstały dotąd pełna biografia czy nawet artykuł biograficzny, ujmujące wszystkie aspekty jego aktywności – politycznej, społecznej, naukowej, publicystycznej. Tylko częściowo rolę taką spełnia praca *Czesław Czapów 1925–1980. Świadectwa trzech pokoleń*, która w znacznym stopniu stanowi zbiór wspomnień o bohaterze książki jego przyjaciół, współpracowników i uczniów⁶. O istotnym wątku drugowojennym w życiorysie Czapowa, tj. jego udziale w partyzantce na Kielecczyźnie, pisała Aneta Skuza⁷. To także autorka artykułu poświęconego drodze naukowej profesora⁸. Odwołania do teorii Czapowa z dziedzin pedagogiki resocjalizacyjnej i kryminologii znajdziemy m.in. w książce Bartłomieja Skowrońskiego⁹, pracy zbiorowej *Brudne wspólnoty*¹⁰

² W literaturze przedmiotu nazwisko jugosłowiańskiego dysydenta zapisywane jest „Dżilas”, „Djilas” oraz „Dilas”. W tekście – z wyjątkiem cytatów – będę stosował ostatni z wymienionych zapisów.

³ W. Jedlicki, *Klub Krzywego Koła*, Warszawa 1989, s. 78.

⁴ Cyt. za: Ł. Garbal, *Jan Józef Lipski, Biografia źródłowa*, t. 2: 1968–1991, Warszawa 2018, s. 782.

⁵ Czesław Czapów (1925–1980) – dr hab., prof. UW, pedagog, filozof, socjolog, twórca warszawskiej szkoły resocjalizacji. Urodził się w Grodnie. Wychował w rodzinie inteligentkiej. Jego rodzicami byli inżynier Benedykt Czapów i Lidia Hlebowicz, absolwentka „szkoły dla dobrze urodzonych panien” w Petersburgu.

⁶ *Czesław Czapów 1925–1980. Świadectwa trzech pokoleń*, zebra. i oprac. W. Kaczyńska, Warszawa 2003.

⁷ A. Skuza, *Działalność Czesława Czapowa w oddziałach partyzanckich na Kielecczyźnie w czasie drugiej wojny światowej (1939–1945)*, „Biografistyka Pedagogiczna” t. 6, 2021, nr 2, s. 451–474.

⁸ A. Skuza, *Czesław Czapów – „w drodze” ku mistrzostwu*, „Polska Myśl Pedagogiczna” 2020, nr 6, s. 167–181.

⁹ B. Skowroński, *Typologie wadliwej integracji postaw w świetle teorii wykołajenia społecznego Czesława Czapowa. Studium teoretyczno-empiryczne*, Warszawa 2019.

¹⁰ *Brudne wspólnoty. Przestępczość zorganizowana w PRL w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku*, red. K. Nawrocki, D. Wicenty, Gdańsk–Warszawa 2018, s. 7, 141, 274.

i artykułach Wiesława Ambrozika¹¹, Ewy Kozdrowicz¹², Anny Brzezińskiej-Rybickiej¹³.

Przedmiotem niniejszej analizy nie jest całościowy życiorys twórcy warszawskiej szkoły resocjalizacji. W obszarze mojego zainteresowania pozostają wyłącznie przejawy opozycyjnej działalności Czapowa, mieszące się w definicji przyjętej przez Andrzeja Friszkego w klasycznej pracy *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*¹⁴. Bohater artykułu na przestrzeni lat podejmował wiele świadomych, zaplanowanych działań organizacyjnych i intelektualnych, wyłamujących się z oficjalnych ram obowiązującego w tzw. Polsce Ludowej porządku ideologiczno-normatywnego. Prowadzona przez niego aktywność zmierzała do ograniczenia monopolu władzy partii i przywrócenia podmiotowości społeczeństwa. Poglądy Czapowa i jego działalność władze oceniały negatywnie, a on sam narażony był ze strony aparatu państwowego na represje, szykany oraz ograniczenie wpływu na społeczeństwo.

W przypadku Czapowa rozróżnienie na działalność opozycyjną i oficjalną, tj. mieszczącą się w ramach dopuszczalnych przez ówczesne władze, jest niezbędne, ponieważ bohater niniejszego artykułu funkcjonował niejako w obu tych porządkach. Z jednej strony na przestrzeni lat był współtwórcą i uczestnikiem wielu inicjatyw uznawanych przez władze za opozycyjne. Z drugiej – jak wynika z dokumentacji dotyczącej profesora, dostępnej w Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego i Archiwum Akt Nowych – współpracował z instytucjami władzy¹⁵.

¹¹ W. Ambrozik, *Wpływ koncepcji behawioralnych na współczesne systemy resocjalizacji instytucjonalnej*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej” 2013, nr 2, s. 9–23.

¹² E. Kozdrowicz, *Czesław Czapów o rodzinie, grupie rówieśniczej i zachowaniach chuligańsko-przestępczych nieletnich*, „Kwartalnik Pedagogiczny” R. 59, 2014, nr 4, s. 107–119.

¹³ A. Brzezińska-Rybicka, *Zarys współczesnej koncepcji resocjalizacji – metodyka i ogólne zasady*, „Roczniki Pedagogiczne” t. 11 (47), 2019, nr spec., s. 109–130.

¹⁴ Mam świadomość, że definicje „opozycja polityczna” i „opór społeczny” wykazują znaczące różnice zarówno pod względem treści, jak i stosowanej terminologii, czego implikacją są spory pomiędzy badaczami dotyczące tego, co kryje się pod tymi dwoma pojęciami dla okresu powojennej Polski. Inaczej terminy „opozycja polityczna” i „opór społeczny” rozumieli m.in. Andrzej Friszke, Tomasz Strzembosz, Łukasz Kamiński czy Marek Wierzbicki, zob. A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994, s. 5; T. Strzembosz, *Polacy w PRL. Sprzeciw, opozycja, opór (zachowania opozycyjne w systemie totalitarnym)*, „Arcana” 2000, nr 35, s. 121–141; Ł. Kamiński, *Polacy wobec nowej rzeczywistości 1944–1948. Formy pozainstytucjonalnego, żywiołowego oporu społecznego*, Toruń 2000, s. 7–8; Ł. Kamiński, A. Małkiewicz, K. Ruchniewicz, *Opór społeczny w Europie Środkowej w latach 1948–1953 na przykładzie Polski, NRD i Czechosłowacji. Wstępny raport z badań*, Wrocław 2004, s. 5–7; *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku – stan badań i nowe perspektywy. Dyskusja*, w: *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku*, t. 1, red. T. Kozłowski, J. Ołaszek, Warszawa 2011, s. 11–23; M. Wierzbicki, *Ostatni bunt. Młodzieżowa opozycja polityczna u schyłku PRL 1980–1990. Fakty, konteksty, interpretacje*, Lublin–Warszawa 2013, s. 12–14.

¹⁵ Czapów w latach 1948–1950 był pracownikiem Ministerstwa Obrony Narodowej. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych aktywnie działał w ruchu laickim – Towarzystwie Szkoły

Należy dopowiedzieć, że artykuł obejmuje akademicki i naukowy aspekt życia Czapowa wyłącznie w jednym kontekście. Jak pisał Adam Podgórecki, w okresie tzw. Polski Ludowej wielu uczonych było „wygodnymi parawanami dla władzy, kryjąc jej niejawną strukturę”. Każda postawa badacza niegodzącego się na rolę owego „parawanu” oznaczała *de facto* wystąpienie przeciw ówczesnemu porządkowi społeczno-politycznemu. Odrzucenie obowiązującego „ideologicznego dyktatu” narażało niezawisłego naukowca postrzeganego przez władze jako „czynnik politycznego zagrożenia” na rozmaite – głównie administracyjne – szykany oraz jego izolację – nie tylko urzędową, ale także społeczną¹⁶. Przyjmując takie kryterium uznaję, że także praca intelektualna – nawet w ramach oficjalnej struktury, jaką była państwowa uczelnia, może zostać uznana za opozycyjną. Aktywność naukową Czapowa będę analizował właśnie pod takim kątem.

Konieczne jest wyjaśnienie jeszcze jednej kwestii. Poczyniona wcześniej uwaga o rozproszeniu wiedzy na temat Czapowa dotyczy także jego opozycyjnej działalności. Nie oznacza to jednak, że temat ten jest nieobecny w dyskursie naukowym. Najwięcej miejsca w swoich badaniach poświęcił mu Andrzej Friszke – przede wszystkim w monografii o młodej inteligencji katolickiej, w której jeden z rozdziałów dotyczy grupy personalistów na czele z Czapowem¹⁷. Friszke wzmiankował o Czapowie również w tekstach *Początki Klubu Krzywego Koła*¹⁸ oraz *Pozytywistyczny romantyk* poświęconym Lipskiemu¹⁹. Odniesienia do Czapowa odnajdziemy również w innych pracach na temat Lipskiego autorstwa Łukasza Garbała²⁰ oraz wydanych dziennikach Lipskiego²¹. Reminiscencje na temat niezależnej postawy Czapowa natrafimy też w opracowaniach Witolda Jedlickiego²², Mirosławy Puchalskiej²³, Adama Podgóreckiego²⁴, Pawła

Świeckiej, później Towarzystwie Krzewienia Kultury Świeckiej. Współpracował ze Związkiem Młodzieży Socjalistycznej oraz Ministerstwem Spraw Wewnętrznych, dla którego był konsultantem oraz autorem opracowań i artykułów wydawanych „dla użytku wewnętrznego przez MSW”, AUW, Czapów Czesław. Dokumentacja wniosku o nadanie tytułu naukowego profesora, sygn. K 13, 068, Część trzecia. Popularyzacja nauki i doskonalenie zawodowe oraz działalność wychowawcza i resocjalizacyjna, b.m., b.d., k. 33–34; *ibidem*, Czapów Czesław, sygn. K 13, 068, Życiorys, b.m., b.d., b.pag.; AAN, MEN, sygn. 8787, Życiorys Czesława Czapowa, b.m., 11 I 1971 r., k. 9b.

¹⁶ A. Podgórecki, *Spółczesność polskie*, Rzeszów 1995, s. 35–36.

¹⁷ A. Friszke, *Między wojną a więzieniem 1945–1953. Młoda inteligencja katolicka*, Warszawa 2015, 312–379.

¹⁸ A. Friszke, *Początki Klubu Krzywego Koła*, „Zeszyty Historyczne” 2004, nr 149, s. 58, 65–73.

¹⁹ A. Friszke, *Pozytywistyczny romantyk*, w: *Jan Józef. Spotkania i spojrzenia. Książka o Janie Józefie Lipskim*, red. A. Brodzka-Wald, Warszawa 1996, s. 206–207.

²⁰ Ł. Garbał, *Prezydent opozycji. Krótka biografia Jana Józefa Lipskiego*, Warszawa 2017; idem, *Jan Józef Lipski. Biografia źródłowa*, t. 1: 1926–1968, Warszawa 2018; idem, *Jan Józef Lipski...*, t. 2.

²¹ J.J. Lipski, *Dzienniki 1954–1957*, przedmowa A. Friszke, oprac. Ł. Garbał, Warszawa 2010.

²² W. Jedlicki, *op. cit.*, s. 76–79.

²³ M. Puchalska, *Wczesny Lipski*, w: *Jan Józef. Spotkania...*, s. 200–201.

²⁴ A. Podgórecki, *op. cit.*, s. 38, 42, 44–45, 49–51, 163, 179, 180–181, 221.

Ceranki²⁵, Daniela Wicentego²⁶, Piotra H. Kosickiego²⁷ Tomasza Kroka²⁸ oraz Zbigniewa Łagosza²⁹.

Artykuł ma trzy zasadnicze cele: 1) Zamierzam dokonać syntetycznego opisu podejmowanych przez Czapowa niezależnych inicjatyw wraz z ich konsekwencjami – zainteresowaniem ze strony komunistycznego aparatu bezpieczeństwa oraz wpływem na postawy i działania opozycyjne poszczególnych osób i środowisk; 2) Interesuje mnie również, jakie idee i prądy umysłowe ukształtowały światopogląd i postawę Czapowa; 3) W literaturze przedmiotu, wspomnieniach oraz publicystyce analizy systemu komunistycznego Czapowa zestawiane są z koncepcją „nowej klasy” czołowego jugosłowiańskiego komunisty, później dysydenta, Milovana Đilasa, czego egzemplifikację stanowią wypowiedzi przywołane we wstępie artykułu³⁰. Te, zazwyczaj niepogłębione asocjacje, wymagają rozwinięcia i wyjaśnienia. W jakim stopniu, pisząc o „czerwonej nomenklaturze”, Czapów i Đilas wychodzili z podobnych filozoficznych przesłanek? Czy koncepcje Czapowa pozostawały wtórne wobec teorii jugosłowiańskiego polityka i publicysty? Na ile idee formułowane przez Czapowa, podobnie jak tezy Đilasa, stanowiły istotny punkt odniesienia dla grup opozycyjnych w tzw. Polsce Ludowej i realnie przełożyły się na ich ocenę systemu politycznego?

Chrześcijański socjalizm

Współcześnie pod interdyscyplinarnym określeniem „personalizm” występuje wiele wartości etycznych i idei. Personalizm rozumiany jako filozofia katolicka ściśle powiązany jest z *Sumą teologiczną* św. Tomasza z Akwinu i wynikającym z niej tomistycznym pochodzeniem pojęcia osoby ludzkiej³¹. To właśnie do myśli Akwinaty bezpośrednio odwoływał się Jacques Maritain, jeden z dwóch głównych – obok

²⁵ P. Ceranka, *Ludzie Klubu Krzywego Koła*, „Zeszyty Historyczne” 2007, nr 159, s. 92–93.

²⁶ D. Wicenty, *Wokół projektu biografii Adama Podgóreckiego. Wyzwania koncepcyjne, metodologiczne i społeczne*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” t. 9, 2013, nr 4, s. 85–87.

²⁷ P.H. Kosicki, *Personalizm po polsku. Francuskie korzenie polskiej inteligencji katolickiej*, Warszawa 2016, s. 330–331, 333.

²⁸ T. Krok, *Antymasońska komórka Episkopatu Polski (1946–1952)*, Łomianki 2018, s. 70, 312.

²⁹ Z. Łagosz, TW „Mara” i „Personalisci” – gra operacyjna Służby Bezpieczeństwa wobec Jerzego Prokopiuka, „Inskrypcje. Północnik” 2022, z. 2 (19), s. 251; idem, *Przez wodę i ogień. Alians Andrzeja Wiercińskiego ze Służbą Bezpieczeństwa – zarys problematyki*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2022, nr 20, s. 465–467.

³⁰ Oprócz przywoływanych autorów Czapowa z Đilasem zestawiali m.in.: H. Stys, *Milovan Djilas i Polska – wzajemne inspiracje*, w: *Poznać Bałkany. Historia – polityka – kultura – języki*, red. K. Taczyńska, A. Twardowska, Toruń 2013, s. 96; A. Kaczyński, *Między małym a wielkim gangiem*, „Plus Minus. Rzeczpospolita” 2004, nr 74 (6757), s. A10; *Czesław Czapów 1925–1980...*, s. 423.

³¹ P.H. Kosicki, *op. cit.*, s. 47–48.

Emmanuela Mouniera – dwudziestowiecznych myślicieli personalistycznych. W swoich dziełach, przede wszystkim w *Trzech reformatorach*, *Prymacie ducha* i *Humanizmie integralnym* wskazywał na nadaną przez Boga osobie ludzkiej godność oraz przedstawiał wizję zaangażowania świeckich katolików w życie społeczno-polityczne, którą określił mianem „nowego chrześcijaństwa” (*nouvelle chrétienté*). Skupiał się na opisie kryzysu kapitalistycznego liberalizmu, polemizując równoległe z projektem marksistowskim. W zamian proponował koncepcję demokracji personalistycznej, w której bronił suwerenności jednostki, wskazując na potrzebę powiązania osoby z życiem wspólnoty³².

Reprezentantem innego kierunku w personalizmie chrześcijańskim był Mounier wraz z grupą francuskich intelektualistów skupionych wokół czasopisma „Esprit”. Podkreślając wartość człowieka, a także wolność jako afirmację osoby ludzkiej, postulowali oni „oczyszczenie” katolicyzmu z przenikających do niego elementów cywilizacji mieszczańskiej, kapitalizmu, liberalizmu i polityki, a także wzywali do podjęcia przez chrześcijaństwo dialogu z marksizmem oraz lewicą społeczną³³. Sam twórca „Esprit” określał swoją ideową i filozoficzną pozycję jako „ani prawica, ani lewica”, wierząc, że można być jednocześnie katolikiem i „rewolucjonistą”³⁴. Analizując założenia marksizmu, był jednak ostrożny, a niekiedy krytyczny, twierdząc, że „socjalizm nie powinien zastąpić imperializmu interesów prywatnych przez tyranie sił kolektywnych”³⁵. Dodawał też, że koncepcja osoby w duchu personalistycznym stoi w kontrze do ideologii komunistycznej, która „dokonała ubóstwienia ludzkiej jednostki, a następnie zaczęła z nią walczyć”³⁶. Na przestrzeni lat Mounier zmieniał jednak zdanie na temat marksizmu. Już po II wojnie światowej pisał: „Personalizm nie przeciwstawia się socjalizmowi czy komunizmowi. Wszystko zależy od tego, o jakim personalizmie, socjalizmie czy komunizmie mówimy. Marksistowska krytyka alienacji i całe życie ruchu robotniczego jest przesiąknięte personalizmem”³⁷.

Idee personalizmu chrześcijańskiego, w centralnym miejscu sytuujące godność osoby ludzkiej wobec systemu politycznego – w różnym stopniu inspirowane

³² S. Kowalczyk, *Społeczny personalizm Maritain’a*, „Rocznik Nauk Społecznych” t. 13, 1985, z. 1, s. 44; M. Sadowski, *Personalizm chrześcijański Jacques’a Maritain’a jako fundament koncepcji godności człowieka*, w: *Pozytywizm prawniczy i szkoła prawa natury. Tradycje sporu i jego współczesne implikacje*, red. P. Kaczmarek, Ł. Machaj, Wrocław 2010, s. 42.

³³ S. Kowalczyk, *Personalizm społeczny Emmanuela Mouniera*, „Rocznik Nauk Społecznych” t. 18, 1990, z. 1, s. 129–148.

³⁴ J. Czarkowski, *Osoba – społeczeństwo – rewolucja w personalizmie Emmanuela Mouniera*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 1982, z. 130, s. 26.

³⁵ Cyt. za: S. Kowalczyk, *Podstawy światopoglądu chrześcijańskiego*, Warszawa 1980, s. 88.

³⁶ Cyt. za: Z. Kunicki, *Emmanuel Mounier – personalizm i pobocza*, „Studia Warmińskie” t. 43, 2006, s. 107.

³⁷ E. Mounier, *Co to jest personalizm oraz wybór innych prac*, oprac. A. Krasieński, Kraków 1960, s. 183.

Maritainem i Mounierem – stały się po II wojnie światowej ważnym punktem odniesienia dla katolików świeckich m.in. z „Tygodnika Powszechnego”, „Znaku”, ale także „Dziś i Jutro” – środowiska Bolesława Piaseckiego. Myśl personalistyczna – przede wszystkim nurt Mounierowski, mający wyraźną wymowę antytotitarną, będący w opozycji do monopolu dogmatycznego marksizmu-leninizmu, okazał się formacyjny także dla bohatera niniejszego artykułu oraz środowiska, które współtworzył³⁸.

W 1947 r. Czesław Czapów, były partyzant Narodowych Sił Zbrojnych i Armii Krajowej, członek zgrupowania „Jędrusiów”³⁹, rozpoczął na Uniwersytecie Warszawskim studia na Wydziale Filozoficzno-Społecznym⁴⁰. Wkrótce przyłączył się do towarzyskiego kręgu „Pawianów” – nieformalnego klubu, do którego należeli studenci i asystenci UW. Ich spotkania charakteryzowały się z jednej strony nieskrępowaną atmosferą i żartobliwym tonem, z drugiej – poważnymi dyskusjami. Krąg „Pawianów” powiązany był z prof. Bogdanem Suchodolskim, który pozostając pod wpływem francuskiego personalizmu chrześcijańskiego, głosił poglądy łączące „prawicowy socjalizm” z katolicyzmem⁴¹. W 1948 r., jak pisał sam Czapów: „szereg osób ukończyło studia i towarzyskie spotkania «pawiańskie» rozleciały się. Próbowałem podtrzymać «pawiańskie» tradycje tj. śpiew «pawiański», dekorowanie ścian małpkami, zwyczaj wspólnych śpiewów, monologów i skeczów, urządzając u siebie w domu doraźne karnawałowe «spotkania towarzyskie», gdzie zresztą zapraszałem różnych znajomych”⁴².

Czapów, stale poszukujący nowych środowisk i różnych punktów ideowego zaczepienia, zaczął uczęszczać na spotkania starszoharcerskiego kręgu „Kuźnica”, nawiązał kontakt z Kolumną Młodych „Tygodnika Warszawskiego”⁴³ i utrzymywał relacje z przedstawicielami środowiska „Dziś i Jutro”. Pod koniec 1949 r. poznał Zygmunta Skórzyńskiego, który przed przeprowadzką do Warszawy angażował się w działalność nieformalnego Klubu Logofagów, prowadzącego działalność na wzór oksfordzkich *debating societies*, którego członkowie omawiali zagadnienia spoza kanonu marksistowsko-leninowskiego⁴⁴. Skórzyński, również

³⁸ AIPN BU, MSW, sygn. 01224/5, Zeznania własne Andrzeja Raźniewskiego, Warszawa, 21 X 1952, k. 75–76.

³⁹ Więcej na temat okoliczności przejścia z NSZ do AK zob. A. Skuza, *Działalność Czesława Czapowa...*, s. 453–455.

⁴⁰ AUW, Przewód habilitacyjny Czapowa Czesława, sygn. WPP 531/55, Wniosek w sprawie Czesława Czapowa, Warszawa, 14 XII 1970, b.pag.

⁴¹ A. Friszke, *Między wojną a więzieniem...*, s. 313–314; AIPN BU, MSW, 01224/5, „Pawiany” – odpis, b.m., b.d., k. 402.

⁴² AIPN BU, MSW, sygn. 001043/3928, Oświadczenie Czesława Czapowa, Warszawa, 7 IX 1953, k. 16–17.

⁴³ Według innych źródeł Czapów współpracował z „Tygodnikiem Warszawskim” już w 1946 r., AIPN BU, Stołeczny Urząd Spraw Wewnętrznych, sygn. 0423/5710, Notatka służbowa, Warszawa, 5 X 1958, k. 3.

⁴⁴ D. Wicenty, *op. cit.*, s. 84–85.

współtwórca i redaktor „Etapu” – młodzieżowego dodatku do „Dziś i Jutro”, zaprosił Czapowa na spotkanie redakcyjne. Efektem zawartych znajomości była idea zorganizowania – w nawiązaniu do tradycji logofagów – światopoglądowych dyskusji z pogranicza nauk społecznych i szeroko pojętej humanistyki, prowadzonych w duchu dalekim od stalinowskiego dogmatyzmu. Pierwsza, z wiosny 1950 r., została przyjęta entuzjastycznie przez jej uczestników i zaowocowała kolejnymi⁴⁵. Większość odbywała się w mieszkaniu Czapowa przy ul. Glogera⁴⁶, a krąg ludzi, który w nich uczestniczył (wspomniany już Skórzyński, a także Podgórecki, Lipski, Mikołaj Rostworowski, Tadeusz Mazowiecki, Stanisław Manturzewski, Jerzy Kubin, Jerzy Dąbski, Aleksander Matejko, Andrzej Raźniewski, Barbara Kosowska, Zofia Radziwiłł, Jerzy Prokopiuk, Andrzej Wierciński i inni) został później określony przez aparat bezpieczeństwa jako „zespół personalistyczny” na czele z Czapowem⁴⁷. Komunistyczne służby wskazywały również na bezpośredni związek wyżej wymienionej grupy z profesorami UW Stanisławem Ossowskim, Suchodolskim oraz ówczesnym rektorem Uniwersytetu Łódzkiego prof. Tadeuszem Kotarbińskim⁴⁸. Personalisci, w tym Jerzy Prokopiuk i Andrzej Wierciński, utrzymywali także kontakt z kręgiem Roberta Waltera, jednym z najważniejszych polskich ezoteryków i antropozofów⁴⁹, chociaż jak oceniał Rostworowski z grupy „Dziś i Jutro”, sam Czapów „spirytyzmem ani okultyzmem absolutnie się nie interesował”⁵⁰.

⁴⁵ AIPN BU, MSW, sygn. 01224/5, Zeznanie Zygmunta Skórzyńskiego, b.m., 4 II 1953, k. 132–133.

⁴⁶ Część także u Aleksandra Matejki, Jana Józefa Lipskiego i innych personalistów.

⁴⁷ Po latach trudno dokładnie wskazać, kto należał do ścisłego kręgu personalistów – kto uczestniczył w pojedynczych spotkaniach, a kto był związany z członkami tego środowiska jedynie na poziomie towarzyskim. Dokładną analizę składu „zespołu personalistycznego” przeprowadził UB, wskazując, że główną postacią – ideologiem i koordynatorem kilku kręgów towarzyskich, pozostawał Czapów. Przyjętych wówczas wniosków nie można jednak uznawać za wiążące (AIPN BU, MSW, sygn. 01224/5, Streszczenie materiałów dot. agenturalnego opracowania pod krypt. „Wilki”, Warszawa, 19 IV 1951, k. 80–88).

⁴⁸ AIPN BU, MSW, sygn. 01224/5, Postanowienie o wszczęciu agenturalnego rozpracowania, b.m., 31 I 1951, k. 2.

⁴⁹ AIPN BU, MSW, sygn. 01224/5, Wniosek o częściową likwidację agenturalnego rozpracowania kryptonim „Wilki”, Warszawa, 29 VIII 1953, k. 57; *ibidem*, Wyciąg z materiału Departamentu Śledczego MBP dot. Waltera Roberta, b.m., 19 VII 1952, k. 18; T. Krok, *op. cit.*, s. 70, 312–313; Z. Łagosz, *Robert Walter's Struggle with the UB. The Unknow Story*, „Studia Religioica” t. 46, 2013, nr 4, s. 295; idem, *Aparat represji wobec Roberta Waltera i jego działalności na kanwie masonerii ezoterycznej rytu Memphis-Misraim*, „Hermaion” 2015, nr 4, s. 173–175.

⁵⁰ AIPN BU, MSW, sygn. 001043/3928, Pismo Mikołaja Rostworowskiego do Bolesława Piaseckiego dotyczące Czesława Czapowa, Warszawa, 12 IX 1953, k. 44. Jak wynika z relacji siostrzenicy bohatera artykułu Ewy Kurkjian, Czapów „był wierzącym katolikiem”, który pozostawał otwarty na „inne poglądy”. Świadczą o tym m.in. sięgające 1956 r. przyjacielskie relacje Czapowa z antropozofem i gnostykiem Jerzym Prokopiukiem (Pisemna relacja Ewy Kurkjian wywołana przez Jana Hlebowicza 11 grudnia 2024 r. [w zbiorach autora]; J. Prokopiuk, *Rozdroża, czyli zwierzenia gnostyka*, Katowice 2004, s. 59).

Na przełomie 1950 i 1951 r. Czapów – pod wpływem artykułów Andrzeja Micewskiego, Tadeusza Mazowieckiego i Wojciecha Kętrzyńskiego z łamów „Dziś i Jutro”⁵¹, przygotował składającą się z sześciu części pracę *Podstawy i zasady polityki socjalizmu humanistycznego*, która, łącząc personalizm chrześcijański z humanizmem socjalistycznym, zawierała krytykę systemu komunistycznego wraz ze wskazaniem koniecznych zmian ustrojowych⁵². Na bazie tych zapisków powstały także dwa opracowania pomyślane jako materiały dla studentów o tytułach *Zasady i podstawy polityki socjalizmu personalistycznego (humanistycznego)* oraz *Marksizm stalinowski jako teoretyczna podstawa socjalistycznego „uzdrowienia” świata*. Fragmenty czytane były na bieżąco i komentowane przez uczestników spotkań personalistów, a także konsultowane z profesorami Ossowskim, Suchodolskim i Kotarbińskim⁵³. Tekst trafił też do Stanisława Stommy, byłego członka Klubu Logofagów, związanego z „Tygodnikiem Powszechnym” i środowiskiem „Znaku”, Kętrzyńskiego z „Dziś i Jutro” oraz najprawdopodobniej do prof. Zbigniewa Makarczyka, ówczesnego wykładowcy UW. „Wysłuchałem następnie ich krytyki każdej osobno” – relacjonował Czapów⁵⁴. Teksty Czapowa nie zachowały się, a zawarte w nich poglądy możemy odtworzyć jedynie częściowo na podstawie materiałów gromadzonych przez aparat bezpieczeństwa.

Filozoficznym fundamentem rozważań Czapowa był zainspirowany Maritainem i Mounierem personalizm chrześcijański, rozumiany jako „płaszczyzna umożliwiająca dyskusję różnych dyscyplin naukowych i różnych światopoglądów”, w najogólniejszym sensie sprowadzający się do „wspólnej troski o dobro człowieka”⁵⁵. Czapów, który miał mówić o sobie: „jestem socjalistą i stoję na stanowisku katolickim”⁵⁶, personalistyczne znaczenie osoby ludzkiej w ujęciu społecznym⁵⁷ łączył z pojęciem *militant democracy* Karla Mannheima. Węgierski socjolog, wychodząc od krytyki liberalnego leseferyzmu przekonywał, że „demokracja musi stać się walczącą, aby przetrwać [...] w obronie uzgodnionej, słusznej procedury zmiany społecznej oraz podstawowych cnót i wartości – takich jak

⁵¹ AIPN BU, MSW, sygn. 0747/38, Analiza materiałów śledczych Czapowa i innych, Warszawa 5 IV 1957, k. 5.

⁵² A. Friszke, *Między wojną a więzieniem...*, s. 324.

⁵³ AIPN BU, MSW, sygn. 01224/5, Wniosek o częściową likwidację agenturalnego rozpracowania kryptonim „Wilki”, Warszawa, 29 VIII 1953, k. 56–57; *ibidem*, Streszczenie materiałów dot. agenturalnego opracowania pod krypt. „Wilki”, Warszawa, 19 IV 1951, k. 73.

⁵⁴ AIPN BU, MSW, sygn. 001043/3928, Oświadczenie Czesława Czapowa, Warszawa, 6 IX 1953, k. 23; *ibidem*, Oświadczenie Czesława Czapowa, Warszawa, 7 IX 1953, k. 19.

⁵⁵ AIPN BU, MSW, sygn. 01224/5, Zeznania własne Aleksandra Matejki, Warszawa, 3 XI 1953, k. 233.

⁵⁶ AIPN BU, MSW, sygn. 01224/5, Streszczenie materiałów dot. agenturalnego opracowania pod krypt. „Wilki”, Warszawa, 19 IV 1951, k. 76.

⁵⁷ AIPN BU, MSW, sygn. 01224/5, Protokół przesłuchania Jana Józefa Lipskiego, Warszawa, 3 XI 1953, b.pag.

miłość braterska, wzajemna pomoc, przyzwoitość, sprawiedliwość społeczna, wolność, szacunek dla osoby itp. – które stanowią podstawę pokojowego funkcjonowania porządku społecznego”⁵⁸. Dla Czapowa był to punkt wyjścia do refleksji nad miejscem i rolą polskiego obywatela w warunkach społeczno-polityczno-ekonomicznych po II wojnie światowej. Jego zdaniem powinien on partycypować w koniecznych reformach, ale w sposób krytyczny. „Człowiek jest rzeczą świętą, nie można go krzywdzić, to byłaby intencja pierwsza, a druga to, że człowiekowi z natury przysługują pewne prawa, prawo swobodnego myślenia i wypowiedzania się, prawo swobodnego zrzeszania się. Takie określanie znaczenia osoby ludzkiej było wynikiem obawy, aby nie skrzywdzić człowieka w toku reform społecznych czy rewolucji dokonywanych właśnie w imię pełnego człowieczeństwa” – streszczał poglądy zawarte w pracach Czapowa jeden z personalistów przesłuchiwanym przez UB. Jak dodawał dalej, w myśli Czapowa „socjalizm przestawał być rewolucyjny, jakkolwiek nie przestawał być walczącym”⁵⁹. Z kolei inny z członków grupy personalistów podkreślał, że Czapów uznawał oparty na założeniach ideologii marksistowskiej i narzucony przez Związek Sowiecki ustrój obecny w Polsce po 1945 r. za niesprzyjający rozwojowi społecznemu i wymagający zastąpienia go ustrojem opartym na „ideologii personalistycznej czy też socjalizmem humanistycznym”⁶⁰. Czapów bliski był poglądom Bertranda Russella, zwolennika socjalizmu gildyjnego i syndykalizmu, uznającego potrzebę rozwiązywania kwestii społecznych i ekonomicznych na drodze ewolucyjnej, a zarazem przeciwnika komunizmu i krytyka rewolucji rozumianej jako „ślepa siła” niosąca z sobą niebezpieczeństwo przerwania ciągłości rozwoju kultury duchowej⁶¹. Czapów, tym razem zdaniem agenta UB, miał także wskazywać, że w państwie totalnym grupa ludzi dochodząca do władzy „chce władzę utrzymać i klasa robotnicza jest w praktyce wyzyskiwana, nie ma żadnej poprawy bytowej. Taki błąd popełniono w ZSRR, który przechodzi okres imperializmu i totalizmu”⁶². Słowa informatora UB na temat wypowiedzi Czapowa należy uznać za bliskie prawdy – streszczone poglądy członka grupy personalistów z tamtego okresu stanowiły bowiem fundament dla refleksji o „nowej klasie”, rozwijanych przez niego w późniejszym okresie.

⁵⁸ K. Mannheim, *Diagnosis of our time. Wartime essays of a sociologist*, Londyn 1943, s. 7; M. Pach, *Niemiecka koncepcja demokracji zdolnej do obrony (zarys problematyki)*, „Przegląd Konstytucyjny” 2017, nr 2, s. 58.

⁵⁹ AIPN BU, MSW, sygn. 01224/5, Zeznania własne Jerzego Kubina, Warszawa, b.d., k. 105.

⁶⁰ AIPN BU, MSW, sygn. 01224/5, Zeznania własne Andrzeja Raźniewskiego, Warszawa, 21 X 1952, k. 79.

⁶¹ E. Kuraciński, *Bertrand Russell a współczesne modele życia społeczno-politycznego*, „Saeculum Christianum” 2003, nr 2, s. 250–252. Na powinowactwo myśli Russella i Czapowa zwracał uwagę Kubin, zob. AIPN BU, MSW, sygn. 01224/5, Zeznania własne Jerzego Kubina, Warszawa, b.d., k. 106.

⁶² AIPN BU, MSW, sygn. 01224/5, Streszczenie materiałów dot. agenturalnego opracowania pod krypt. „Wilki”, Warszawa, 19 IV 1951, k. 76.

W swoich pracach, będących próbą „oryginalnej, polskiej twórczości personalistycznej”⁶³, Czapów miał także wskazywać na potrzebę istnienia w zakładach pracy niezależnych związków zawodowych, a za wzór prowadzący do realizacji programu socjalizmu humanistycznego stawiał Międzynarodówkę Socjalistyczną z siedzibą w Londynie, będącą alternatywą dla wykładni stalinowskiego komunizmu głoszonej przez Kominform⁶⁴. Po latach socjolog Aleksander Matejko, jeden z personalistów, tak charakteryzował poglądy Czapowa z tamtego czasu: „Spędzaliśmy wspólnie wiele wieczorów, a nawet nocy, dyskutując między innymi znaną książkę Mannheima o człowieku i społeczeństwie w dobie przemian [...]. On [Czapów] był zdecydowanym zwolennikiem socjalizmu wolnościowego o charakterze socjaldemokratycznym, entuzjazmował się państwem dobrobytu w wydaniu szwedzkim i zastanawiał się żywo nad perspektywami przejścia od socjalizmu państwowego w wersji sowieckiej do układu społeczno-politycznego jako tako zdemokratyzowanego”⁶⁵.

Personalisci i krąg ich znajomych, czytając i omawiając tezy Czapowa o „chrześcijańskim socjalizmie” nie zdawali sobie sprawy, że od kilku miesięcy są rozpracowywani przez agentów UB ulokowanych w grupie albo powiązanych towarzysko z członkami środowiska⁶⁶, a także przez Jerzego Krasnowolskiego, działacza katolickiego kierującego tzw. antymasońską komórką Episkopatu Polski, równolegle informatora UB ps. „Stanisław Pielewski”⁶⁷. To właśnie od niego już jesienią 1950 r. zaczęły napływać pierwsze meldunki w sprawie seminariów Czapowa. Z czasem personalistami zainteresowała się sama Julia Brystygier, szefowa Departamentu V Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego.

Czapów został zatrzymany we wrześniu 1953 r. Ceną za opuszczenie więzienia było podpisanie zobowiązania do współpracy z UB pod pseudonimem „Waldemar”⁶⁸ oraz sporządzenie pierwszego raportu⁶⁹. Przed końcem grudnia najpewniej był już na wolności. Zachowane materiały aparatu bezpieczeństwa nie dają odpowiedzi na pytanie, ile razy spotkał się z prowadzącym go oficerem MBP i ile doniesień złożył. Przynajmniej dwukrotnie został wynagrodzony za przekazanie informacji.

⁶³ AIPN BU, MSW, sygn. 01224/5, Zeznania własne Aleksandra Matejki, Warszawa, 3 XI 1953, k. 233.

⁶⁴ AIPN BU, MSW, sygn. 01224/5, Informacja, Warszawa, 1951, k. 425.

⁶⁵ A. Matejko, *Człowiek dobrego czynu*, w: *Czesław Czapów 1925–1980...*, s. 57.

⁶⁶ Był to przede wszystkim agent „Popiel” (Jerzy Dąbmski). Z kolei Jerzy Prokopiuk, także należący do kręgu osób spotykających się u Czapowa, został zarejestrowany jako „Mara”. Po przekazaniu kilku informacji na temat personalistów jego aktywność agenturalna szybko została przerwana przez samodzielną dekonspirację, zob. A. Friszke, *Między wojną a więzieniem...*, s. 316–317; Z. Łagosz, *TW „Mara” i „Personalisci”...*, s. 249–251.

⁶⁷ Więcej na temat siatki do spraw wolnomularstwa zob. T. Krok, *op. cit.*

⁶⁸ AIPN BU, MSW, sygn. 001043/3928, Raport o zezwolenie na dokonanie werbunku w charakterze informatora, Warszawa, 18 XII 1953, k. 1; *ibidem*, Zobowiązanie, Warszawa, 19 XII 1953.

⁶⁹ AIPN BU, MSW, sygn. 001043/3928, Raport I, źródło: Waldemar, Warszawa, 27 XII 1953, k. 1.

Należy dodać, że kilka miesięcy przed aresztowaniem, najpewniej w lutym 1953 r. Czapów zbliżył się do środowiska Piaseckiego. Pod pseudonimem „Jerzy Czapiński” publikował artykuły w „Dziś i Jutro”, a jako nauczyciel pracował w paxowskim Liceum im. św. Augustyna⁷⁰. Jego współpracę z grupą Piaseckiego, jak trafnie oceniał Andrzej Friszke, należy interpretować jako przejaw zastosowanej strategii przetrwania – „wykonywania pożytecznej pracy publicystycznej czy pedagogicznej bez konieczności składania hołdów doktrynie stalinowskiej i metodologii marksistowskiej”⁷¹, a także nadziei na swoisty parasol ochronny. Być może, zdaniem Czapowa, związek z koncesjonowanym przez komunistyczne władze Paxem dawał cię szansy na zabezpieczenie go przed represjami ze strony aparatu bezpieczeństwa.

Te nadzieje okazały się płonne, jednak Czapów, już po przeprowadzonym przez UB werbunku, postanowił wykorzystać kontakty z „Dziś i Jutro”, aby zerwać współpracę z komunistycznymi służbami. 5 października 1954 r. w swoim mieszkaniu mieszczącym się w szkole św. Augustyna Rostworowski znalazł list od Czapowa wysłany z Olsztyna, w którym członek grupy personalistów informował go o zamiarze popełnienia samobójstwa poprzez utopienie się w jednym z okolicznych jezior. O treści korespondencji powiadomiony został Piasecki. Czapów dla zmylenia tropów pozostawił nad wodą swoją maszynę do pisania i czapkę, mające sugerować utopienie. W rzeczywistości ukrywał się m.in. w Gdańsku, Kielcach oraz w Wesółwce na Lubelszczyźnie⁷². Rozpoczął swoistą grę z UB. Choć pod wpływem traumatycznych więziennych przeżyć podpisał zobowiązanie do współpracy, nie zamierzał jej kontynuować. Wybrał ucieczkę wymagającą określonych wyrzeczeń – o tym, że żyje nie wiedziała nawet jego najbliższa rodzina. „Wtajemniczona została tylko mama wujka, czyli nasza babcia. Przez pewien czas ukrywała go w swoim mieszkaniu, w szafie. Siedział tam, okryty workiem bez dna, na wypadek rewizji bezpieki. Wujek podchodził do tego bardzo poważnie. Wiedział, że stawką jest jego życie. Im więcej osób znałoby prawdę, tym istniało większe ryzyko wpadki. On bał się, że ktoś, nawet przez przypadek, może się wygadać. Dzięki takiemu podejściu ukrywanie się powiodło” – wspominała Iwona Jodłowska, siostrzenica Czapowa⁷³. „Decyzja o ukrywaniu się była pryncypialna, odważna, oznaczała duże

⁷⁰ AIPN BU, MSW, sygn. 001043/3928, Oświadczenie Czesława Czapowa, b.m., 7 IX 1953, k. 21; *ibidem*, Pismo Mikołaja Rostworowskiego do Bolesława Piaseckiego dotyczące Czesława Czapowa, Warszawa, 12 IX 1953, k. 43; AIPN BU, Stołeczny Urząd Spraw Wewnętrznych, sygn. 0423/5710, Notatka służbowa, Warszawa, 30 IX 1967, k. 11.

⁷¹ A. Friszke, *Między wojną a więzieniem...*, s. 350.

⁷² AIPN BU, MSW, sygn. 001043/3928, Raport dotyczący informatora ps. „Waldemar”, Warszawa, 31 XII 1955, k. 101–103; A. Friszke, *Między wojną a więzieniem...*, s. 374–375.

⁷³ Ustna relacja Iwony Jodłowskiej wywołana przez Jana Hlebowicza 12 października 2024 r. (w zbiorach autora).

ryzyko w razie wpadki lub wydania w ręce UB. Tworzyła też legendę, o tym fakcie opowiadano jeszcze długo potem jako czymś szczególnie spektakularnym, budzącym podziw” – podkreślał Friszke⁷⁴.

„Nowa klasa” według Czapowa

Pod koniec 1955 r., widząc postępującą odwilż, Czapów wyszedł z ukrycia, co szybko zostało odnotowane przez bezpiekę. „Informator «Waldemar» stwierdził, że powodem jego ucieczki i ukrywania się był konflikt wewnętrzny. Bezpośrednią przyczyną było otrzymanie zadania na kler. Jest on człowiekiem b. głęboko religijnym i kierowanie go do biskupa załamało go” – pisali funkcjonariusze⁷⁵. W styczniu 1956 r., podczas kolejnej rozmowy z przedstawicielami służb, były personalista podkreślał, że „nie czuje się na siłach, aby w sposób planowy i stały zbierać informacje”⁷⁶. Trzy miesiące później Czapów, najprawdopodobniej pod wpływem politycznego ożywienia spowodowanego rozpowszechnianiem słynnego referatu Nikity Chruszczowa o zbrodniach Józefa Stalina, kategorycznie odmówił dalszej współpracy, „motywuując to ciągłym lękiem, niemożnością pogodzenia z sumieniem katolika”. Tego samego dnia został złożony wniosek o wyrejestrowanie go z kartoteki agentów i przekazanie materiałów do archiwów, co zostało zrealizowane w maju⁷⁷. Czapów najprawdopodobniej ujawnił fakt podpisania zobowiązania do współpracy najbliższemu kręgowi przyjaciół i współpracowników⁷⁸. Z całą pewnością wiedział o niej Lipski⁷⁹.

Czapów – wbrew ocenie Rostworowskiego, nie porzucił socjaldemokratycznych poglądów opartych na chrześcijańskim personalizmie na rzecz „konieczności dyktatury proletariatu”⁸⁰. Wręcz przeciwnie – na przełomie 1955 i 1956 r. zaangażował się w wiele inicjatyw, stając się współtwórcą Października ’56. Z Janem Strzeleckim zainicjował Sekcję Badań Społecznych⁸¹ Klubu Krzywego Koła. Działo tam wielu byłych warszawskich personalistów, m.in. Skórzyński, Raźniewski,

⁷⁴ A. Friszke, *Między wojną a więzieniem...*, s. 377.

⁷⁵ AIPN BU, MSW, sygn. 001043/3928, Raport dotyczący informatora ps. „Waldemar”, Warszawa, 31 XII 1955, k. 101.

⁷⁶ AIPN BU, MSW, sygn. 001043/3928, Notatka sporządzona przez Czapowa, b.m., 18 I 1956, k. 106.

⁷⁷ AIPN BU, MSW, sygn. 001043/3928, Notatka służbowa dotycząca informatora „Waldemar”, Warszawa, 24 IV 1956, k. 108; *ibidem*, Raport o wyłączeniu z sieci informatora Czesława Czapowa, Warszawa, 4 V 1956, k. 111.

⁷⁸ AIPN BU, Stołeczny Urząd Spraw Wewnętrznych, sygn. 0423/5710, Notatka służbowa, Warszawa, 30 IX 1967, k. 12.

⁷⁹ J.J. Lipski, *op. cit.*, s. 100.

⁸⁰ AIPN BU, MSW, sygn. 001043/3928, Pismo Mikołaja Rostworowskiego do Bolesława Piaseckiego dotyczące Czesława Czapowa, Warszawa, 12 IX 1953, k. 42–44.

⁸¹ W innych źródłach występuje jako Zespół Badań Społecznych.

Matejko, Manturzewski, Makarczyk, którzy szybko zaczęli nadawać ton klubowym spotkaniom⁸². To właśnie w ramach SBS – niezależnego od władz KKK – zaczęto podważać istotę dyktatury proletariatu oraz propagować „wywrotowe” idee tworzenia rad robotniczych w zakładach pracy, przywrócenia prawa do strajków robotniczych oraz swobodnego stowarzyszenia się⁸³. Jak donosił jeden z agentów aparatu bezpieczeństwa „właśnie tam [w SBS KKK] usadowił się ośrodek, który swoją rewizjonistyczną i socjaldemokratyczną ideologią promieniował na cały ruch klubowy i [...] na całe społeczeństwo [...]. Ten niezwykle ruchliwy ośrodek [...] sięgał swoimi mackami wszędzie, do wszystkich ośrodków masowej propagandy i z tych miejsc działał w sposób niezwykle elastyczny”⁸⁴.

Już w maju 1956 r. Czapów został członkiem zarządu KKK. Razem z innymi młodymi intelektualistami na czele z Lipskim⁸⁵ – nazywanymi przez służby „wściekłymi”⁸⁶ – systematycznie zmniejszał wpływ na funkcjonowanie Klubu jego założycieli – Juliusza oraz Ewy Garzteckich, co ostatecznie powiodło się 10 lutego 1957 r.⁸⁷ Publikował w tygodniku „Po Prostu”, który stał się symbolem październikowych przemian⁸⁸. Pozostawał jednym z najaktywniejszych

⁸² P. Ceranka, *op. cit.*, s. 92; A. Friszke, *Początki Klubu...*, s. 58.

⁸³ AIPN BU, MSW, sygn. 0236/175/2, Informacja dotycząca działalności ruchu klubowego w Polsce w latach 1955–1957, b.m., 13 IV 1961, k. 105–106.

⁸⁴ AIPN BU, MSW, sygn. 0236/175/2, Informacja dotycząca działalności klubów inteligencji, b.m., 26 VI 1961, k. 147–148.

⁸⁵ A. Friszke, *Pozytywistyczny romantyk...*, s. 207.

⁸⁶ Inną grupą, określaną w podobnym czasie „wściekłymi”, byli rewizjoniści reprezentowani przez lewicowych intelektualistów (m.in. Leszka Kołakowskiego, Krzysztofa Pomiana, Karola Modzelewskiego) oraz polityków wywodzących się w dużej mierze ze środowiska puławian, zob. M. Mikołajczyk, *Rewizjoniści. Obecność w dyskursach okresu PRL*, Kraków 2013, s. 73, 85, 111.

⁸⁷ Jak przyznawała Ewa Garztecka, jej grupa dopuszczała do krytyki politycznej, ale „dążyła, aby linia partii miała «ostatnie słowo» i odpierała ataki krytyczne. Tamta grupa [„radykalna”] zaś zainteresowana była w najostrejszym wydobywaniu w dyskusji momentów krytyki i skompromitowania linii partii”. Za lidera „radykałów” Garztecka uznawała Czapowa, który „wydawał się być sprężyną tej grupy przeprowadzając wybory i wszelkie ważniejsze zebrania”, cyt. za: A. Friszke, *Początki Klubu...*, s. 65–66. Należy dodać, że w pierwszym okresie działania KKK pod kierownictwem Garzteckich Klub pozostawał w większym stopniu powiązany z władzami i był kontrolowany przez organy bezpieczeństwa, zob. AIPN BU, MSW, sygn. 0236/175/1, Do KC PZPR na ręce Jakuba Bermana i Jerzego Morawskiego, Warszawa, 1955, k. 4–5; W. Jedlicki, *op. cit.*, s. 13; A. Friszke, *Początki Klubu...*, s. 45.

⁸⁸ Zob. m.in. Cz. Czapów, *Armia Krajowa a hitlerowskie „Lösung der Judenfrage”*, „Po Prostu” 1956, nr 38 (400), s. 7. W artykule Czapów analizował stosunek AK do zbrodni niemieckich dokonywanych w czasie II wojny światowej na Żydach, co stanowiło punkt wyjścia do dywagacji na temat oblicza ideowego AK. Zawarte w tekście myśli Czapów rozwinął następnie w przygotowanej dla Biblioteczki „Po Prostu” monografii *Sprawy Armii Krajowej*, która ostatecznie nie została wydana, jednak jej maszynopis zachował się w AAN. W książce Czapów stawiał hipotezę o „trzeciosiłowym” charakterze AK. Pisał: „Oddziaływały na Armię Krajową środowiska sanacyjne, oenerowskie i inne. Ale w Armii Krajowej dominowała ideologia Trzeciej Siły, albowiem głównym trzonem żołnierskim tej armii byli żołnierze z BCh, z Gwardii Ludowej, PPS oraz harcerze z Szarych

propagatorów idei samorządów i uniwersytetów robotniczych. 11 października 1956 r. rozpoczął zebranie dyskusyjne KKK z udziałem pracowników Fabryki Samochodów Osobowych w Warszawie na Żeraniu⁸⁹. Jak relacjonował Lipski, Czapów miał wówczas powiedzieć, że „fala inicjatyw robotniczych – to rewolucyjna walka przeciw dyktaturze nad proletariatem”⁹⁰. Były członek warszawskich personalistów angażował się także w działalność innych niezależnych klubów tamtego czasu – współzакładał Klub im. Karola Marksa, aktywnie uczestniczył w spotkaniach Klubu „Spalony Bezpiecznik” oraz Klubu Robotniczego w zakładach radiowych im. Marcina Kasprzaka⁹¹. W grudniu 1956 r. wszedł w skład Krajowego Komitetu Organizacyjnego Towarzystwa Uniwersytetów Robotniczych⁹². Odegrał także – obok Lipskiego i Jerzego Płudowskiego – kluczową rolę w projekcie Frontu Październikowego, zwanego po latach listą „Po Prostu”⁹³.

W okresie społeczno-politycznych przemian roku 1956 Czapów opracowywał teksty programowe, będące rozwinięciem wcześniejszych, jeszcze nie w pełni wykrystalizowanych tez o „nowej klasie”, podejmowanych na przełomie 1950 i 1951 r. podczas spotkań personalistów. Pierwszy – obszerna, licząca 69 stron analiza, składająca się niejako z dwóch części: 1) „Jak niektórzy ideologowie socjaldemokracji oraz ich ideowi inspiratorzy i sprzymierzeńcy interpretują społeczną strukturę Związku Radzieckiego i krajów demokracji ludowej” (57 stron); 2) „Socjaldemokratyczna «teoria totalizmu» w świetle faktów (pytania i wątpliwości)” (12 stron)⁹⁴ została przygotowana w pierwszej połowie 1956 r. w ramach SBS KKK⁹⁵, a następnie powielona w nakładzie kilkudziesięciu egzemplarzy⁹⁶.

Z materiałów komunistycznych służb wynika, że analiza sporządzona została przez Czapowa, Strzeleckiego i Ossowskiego⁹⁷, jednak Lipski konsekwentnie

Szeregów” (AAN, KC PZPR, sygn. 76/III-22, Monografia autorstwa Czesława Czapowa *Sprawy Armii Krajowej*, Warszawa, VI 1957, k. 287). Koncepcja „trzeciej siły” wyznaczała socjalistom główną rolę w życiu danego kraju, przy jednoczesnym odseparowaniu się od komunizmu. Ideę tę propagował m.in. sekretarz generalny Francuskiej Sekcji Międzynarodówki Robotniczej Léon Blum (J.W. Gołębiowski, *Ideologia i polityka współczesnej socjaldemokracji*, Warszawa 1978, s. 21–22).

⁸⁹ Ł. Garbal, *Prezydent opozycji...*, s. 100.

⁹⁰ J.J. Lipski, *op. cit.*, s. 45–46, 71.

⁹¹ *Ibidem*, s. 61, 69, 268.

⁹² AIPN BU, MSW, sygn. 0236/175/2, Informacja dotycząca działalności Towarzystwa Uniwersytetów Robotniczych w latach 1956–1957, b.m., 13 IV 1961, k. 128.

⁹³ Ł. Garbal, *Jan Józef Lipski...*, t. 1, s. 328, 341.

⁹⁴ AIPN BU, MSW, sygn. 0397/77, Klub Krzywego Koła. Opracowanie, b.m., b.d., k. 4–73.

⁹⁵ Friszke stawia tezę, że nieformalnymi patronami tej inicjatywy byli działacze komunistyczni Julian Hochfeld i Andrzej Werblan, A. Friszke, *Początki Klubu...*, s. 68. Podobne wnioski można wyciągnąć na podstawie AIPN BU, MSW, sygn. 0236/175/2, Informacja dotycząca działalności ruchu klubowego w Polsce w latach 1955–1957, b.m., 13 IV 1961, k. 105.

⁹⁶ Według różnych źródeł analizę powielono w 50 bądź 100 egzemplarzach.

⁹⁷ AIPN BU, MSW, sygn. 0365/97/3, Notatka informacyjna dot. Klubu Krzywego Koła, Warszawa, 2 VI 1963, k. 6.

utrzymał, iż autorem maszynopisu był wyłącznie Czapów⁹⁸. Materiał stanowił punkt wyjścia do wewnątrzklubowej dyskusji, która miała miejsce 14 czerwca po referacie wprowadzającym Czapowa. Opracowanie, jako „bardzo atrakcyjne” szybko „wyciekło” na zewnątrz KKK – było przepisywane i szeroko rozpowszechniane w różnych środowiskach, w tym także wśród członków KC PZPR⁹⁹. „Ponieważ cenzura nie była w stanie ani zrozumieć, ani sensownie ocenić skonfiskowanych tekstów, skierowała je do analizy do Komitetu Centralnego PZPR. Te właśnie teksty stały się rozchwytywaną lekturą członków Partii i materiałem zapalnym, który przyczynił się do stworzenia atmosfery Października, być może bardziej niż referat Chruszczowa z XX Zjazdu KPZR w ZSRR” – twierdził Podgórecki¹⁰⁰.

Kilka miesięcy później, 11 listopada 1956 r. na łamach „Po Prostu” ukazał się samodzielny tekst Czapowa *Na szlaku zasadniczego sporu*, będący rekapitulacją poglądów wyłożonych wcześniej w rozbudowanej analizie SBS KKK jego autorstwa. Czapów stawiał tezę, że „strategia i taktyka wielu kierowniczych ośrodków ruchu socjalistycznego służy często raczej sprawie obrony kapitalizmu niż sprawie realizacji ustroju socjalistycznego”¹⁰¹. Wychodząc od myśli zawartej w książce *The Managerial Revolution* amerykańskiego socjologa i politologa Jamesa Burnhama¹⁰², odpowiedzialnością za taki stan rzeczy obarczył „nową klasę wyzyskiwaczy” (inaczej: „klasę administratorów”, „klasę totalistów”) – przedstawicieli kierownictw monopartii w Związku Sowieckim i krajach bloku wschodniego, będących w uprzywilejowanej pozycji względem społeczeństwa¹⁰³. Idąc dalej, autor przeprowadzał krytykę relacji panujących w totalistycznym społeczeństwie, gdzie „szara masa partyjna zajmuje w stosunku do elity partyjnej podobne stanowisko jak masy drobnomieszczańskie w stosunku do wielkiej burżuazji”¹⁰⁴. Wskazywał, że monopol członków „nowej klasy” w gospodarce połączony z przywilejem pełnego korzystania z policyjnego terroru oznacza jednocześnie izolację reszty

⁹⁸ Ł. Garbał, *Jan Józef Lipski...*, t. 1, s. 279.

⁹⁹ AIPN BU, MSW, sygn. 0236/175/2, Ocena sytuacji w Klubie Krzywego Koła, Warszawa, 4 IV 1958, k. 22–23; *ibidem*, Informacja dotycząca działalności ruchu klubowego w Polsce w latach 1955–1957, b.m., 13 IV 1961, k. 105.

¹⁰⁰ A. Podgórecki, *op. cit.*, s. 180.

¹⁰¹ Cz. Czapów, *Na szlaku zasadniczego sporu*, „Po Prostu” 1956, nr 46 (408), s. 6.

¹⁰² W artykule *Na szlaku zasadniczego sporu* oraz w analizie „Jak niektórzy ideologowie socjaldemokracji...” odnajdziemy odwołania do kilkudziesięciu autorów. Oprócz Burnhama, Czapów powoływał się przede wszystkim na *Jenseits des Kapitalismus* Paula Seringa (Richarda Löwenthala), *The Transition from the Capitalism* Anthony’ego Croslanda oraz *The Accused* Alexandra Weissberga-Cybulskiego.

¹⁰³ Burnham, pisząc o „rewolucji menedżerów” w wydaniu sowieckiej Rosji, wskazywał m.in. na stopniowy proces „okiełznania mas i utrwaleniu rządów nowej klasy”, w którym kontrolę proletariatu nad państwem przejęli „menedżerowie”, czyli partyjna burżuazja, J. Burnham, *The Managerial Revolution. What is Happening in the World*, London 1942, s. 199–202.

¹⁰⁴ AIPN BU, MSW, sygn. 0397/77, Klub Krzywego Koła. Opracowanie, b.m., b.d., k. 10.

społeczeństwa. „Kontakt między elitą totalistyczną a szarymi masami [...] jest może bardziej jeszcze utrudniony niż kontakt między elitą finansową a resztą społeczeństwa w Ameryce Północnej. Elita totalistyczna żyje bowiem pod stałą ochroną policyjną, posiada własne środki komunikacji [...], własne sklepy, kluby, restauracje, kina, szpitale, apteki, a nawet szkoły dla swych dzieci”¹⁰⁵.

Pisząc o przedstawicielach „nowej klasy”, Czapów stawiał znak równości między komunizmem i faszyzmem, uznając, że w ideologiach totalistycznych – niezależnie od ich proveniencji, wszelkie idee są narzucane arbitralnie – w sposób dogmatyczny i autorytatywny. „Komuniści posługują się marksizmem w interpretacji leninowsko-stalinowskiej, hitlerowcy rasizmem [...] titowcy marksizmem w interpretacji zbliżonej do trockizmu, falangiści hiszpańscy katolicyzmem uzupełnionym w myśl dyrektyw nacjonalizmu”¹⁰⁶. Celem rewolucji proletariackiej bądź rewolucji faszystowskiej jest – głosił Czapów – kompromitowanie demokracji politycznej i członków opozycji, a autokratyczna władza wyłoniona na fali tejeż rewolucji staje się czynnikiem hamującym dalszy postęp.

Jaka jest więc alternatywa? Odpowiadając, Czapów powiełał myśl sformułowaną już kilka lat wcześniej – „demokracja walcząca”. Podobnie jak Mannheim uważał, że dyktatura maniakalnie kontrolująca wszystko i wszystkich w rzeczywistości nie jest w stanie usunąć krytyki i czynników dążących do reform¹⁰⁷. W ich wyniku powstać może nowa forma rządu poddanego demokratycznej kontroli. Przemiana systemu politycznego – był przekonany Czapów – musi zostać dokonana przez reformę parlamentarną, a nie przez przewrót terrorystyczny. „Nasza demokracja, jeśli ma przetrwać i stać się punktem wyjścia dalszego rozwoju [...], musi stać się demokracją wojującą, która staje do walki w obronie uzgodnionej procedury zmian społecznych tj. demokracji politycznej i takich podstaw dla cnót i wartości, jak miłość braterska, wzajemna pomoc, odpowiedzialność, sprawiedliwość społeczna, wolność, szacunek osobisty itd., które są podstawą funkcjonowania społecznego porządku”¹⁰⁸.

Myśl dotyczącą „nowej klasy” Czapów formułował niezależnie od Ćilasa. Ów – do pewnego momentu – czołowy propagandysta oraz ideolog w kierownictwie partii jugosłowiańskich komunistów w 1957 r. opublikował na Zachodzie pracę *Nowa klasa*¹⁰⁹. Poddawał w niej krytyce mechanizm komunistycznego aparatu władzy, który identyfikował z tyranią partii komunistycznej nad obywatelami¹¹⁰. Koncepcje Ćilasa ewoluowały na przestrzeni lat. Już w serii artykułów

¹⁰⁵ *Ibidem*, k. 13.

¹⁰⁶ *Ibidem*, k. 14–15.

¹⁰⁷ K. Mannheim, *Człowiek i społeczeństwo w dobie przebudowy*, Warszawa 1974, s. 20.

¹⁰⁸ AIPN BU, MSW, sygn. 0397/77, Klub Krzywego Koła. Opracowanie, b.m., b.d., k. 53–54.

¹⁰⁹ M.J. Zacharias, *Idee, utopie, rzeczywistość. Myśl polityczna Milovana Ćilasa (1911–1995)*, Bydgoszcz 2015, s. 7.

¹¹⁰ M. Džilas, *Nowa klasa. Analiza systemu komunistycznego*, Nowy Jork 1958, s. 79–80.

zamieszczonych jesienią 1950 r. w centralnym dzienniku Związku Komunistów Jugosławii – „Borbie” – stwierdzał, że Związek Sowiecki przestał być państwem socjalistycznym. Powołując się na myśli Marksa, Engelsa i Lenina, wskazywał na rozrost maszyny państwowej kierowanej przez uprzywilejowaną partyjną biurokrację, przekształcającą państwo w gigantyczny monopol¹¹¹. Dodawał, że panująca w ZSRS warstwa to w rzeczywistości „wrogowie klasy robotniczej, prawdziwej inteligencji oraz wszelkiej rzeczywistej myśli”¹¹². Od krytyki modelu politycznego ZSRS Džilas przeszedł z czasem – co ujawniło się szczególnie na przełomie 1953 i 1954 r. – do negacji pewnych aspektów systemu komunistycznego w samej Jugosławii. W serii esejów i artykułów z tamtego czasu – odwołując się do różnych nurtów filozoficznych – wciąż głównie materialistycznych i marksistowskich, zaczął posługiwać się terminem „socjalistycznej demokracji” – uwolnionej od „scentralizowanej kontroli”, w ramach której możliwe są swobodne wypowiedzi, spory i dyskusje światopoglądowe o kształcie przyszłych przemian społeczno-politycznych. Stale z pozycji marksistowskich, analizując stosunek partyjnego kierownictwa do obywateli, przestrzegał przed „biurokratyczną reakcją”, dostrzegając, że w rezultacie „jej [...] presji i despotyzmu” powstają warunki sprzyjające „oporowi i niezadowoleniu wśród zwykłych ludzi pracy”¹¹³. Tezę o partyjnych „biurokratach”, czyli dawnych rewolucjonistach, którzy są główną siłą uniemożliwiającą rozwój społeczny, w pełni rozwinął później w *Nowej klasie*.

OBOP, chuligani i IPSiR

Od 1956 r. Czesław Czapów wraz z częścią zespołu SBS KKK (m.in. z Kubinem, Makarczykiem i Raźniewskim) współtworzył Biuro Studiów i Oceny Programów Krajowych i Zagranicznych Polskiego Radia¹¹⁴, które – obok Biura Listów przy PR, stanowiło załączek powstałego w 1958 r. Ośrodka Badań Opinii Publicznej przy PR – pierwszej w krajach tzw. bloku wschodniego tego typu instytucji¹¹⁵. Badania prowadzone przy udziale tysięcy ankierów „dawały najczęściej zupełnie nowy obraz analizowanej kwestii, często odległy od oficjalnych sprawozdań

¹¹¹ M.J. Zacharias, *Między marzeniami a rzeczywistością. Myśl polityczna Milovana Džilasa na przełomie 1953 i 1954 r.*, „Dzieje Najnowsze” R. 42, 2010, nr 3, s. 31.

¹¹² M. Babić, *Fenomen dysydenta jugosłowiańskiego. Przypadek Milovana Džilasa*, Warszawa 2015, s. 70.

¹¹³ M.J. Zacharias, *Między marzeniami...*, s. 38–39.

¹¹⁴ AUW, Czapów Czesław. Dokumentacja wniosku o nadanie tytułu naukowego profesora, sygn. K 13, 068, Kwestionariusz osobowy Czesława Czapowa, Warszawa, 14 XII 1973, k. 19–20; *ibidem*, Życiorys, b.m., b.d., k. 21–22.

¹¹⁵ AIPN BU, MSW, sygn. 0236/175/2, Notatka, Warszawa, 7 V 1958, k. 34; A. Podgórecki, *op. cit.*, s. 38; Czesław Czapów 1925–1980..., s. 423–424. Więcej na temat genezy OBOP zob. D. Jarosz, *Sondaże Ośrodka Badań Opinii Publicznej (OBOP) w latach 1957–1989. Refleksje historyka*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały” t. 6, 2003, s. 68–70.

partyjnych” – wspominał Skórzyński, współtwórca OBOP¹¹⁶. Z kolei jak donosił jeden z agentów SB – w ramach OBOP „niektórzy ludzie [...] na czele z Czapowem” chcieli „w dalszym ciągu atakować dyktaturę proletariatu, poprzez testy i ankiety – rozprawić się z Polską Ludową”¹¹⁷. Jedną z pierwszych analiz zespołu dotyczyła wniosków płynących z lektury 120 tys. listów nadesłanych do PR w okresie od lutego do listopada 1957 r. Czapów omówił je na łamach czasopisma „Antena”¹¹⁸.

Kilka miesięcy po formalnym powołaniu Ośrodka Czapów ponownie znalazł się w orbicie zainteresowania SB. Stał za tym Bolesław Piasecki, który w MSW i prokuraturze wysunął wobec niego oskarżenie o udział w porwaniu swojego syna Bohdana¹¹⁹. Lider Paxu wśród podejrzanych wskazał KKK, redakcję „Po Prostu”, grupę personalistów „z Czapowem na czele” oraz środowisko byłego „Tygodnika Warszawskiego” i Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. „Ośrodki te wymieniałem w jednym punkcie ponieważ są one wewnętrznie powiązane i przenikają się nawzajem” – podkreślał Piasecki¹²⁰. SB podjęła ten trop, poszukując związków Czapowa z zabójstwem chłopca, wskazując m.in., że w 1957 r. miał rzekomo „nosić ukryty za pasem nóż”¹²¹. Sprawa ciągnęła się latami, stanowiąc dogodny pretekst ze strony służb do wywierania nacisków na Czapowa, „pozostającego w rozpracowaniu”¹²². W 1965 r. SB po raz kolejny podjęła próbę pozyskania go do tajnej współpracy. Presja ze strony funkcjonariuszy „nie dała jednakże rezultatów”¹²³.

Niezależne myślenie i postawa Czapowa – jak zostało podkreślone we wstępie – wiązały się także z jego działalnością naukową i akademicką. W latach 1959–1960 na rynku wydawniczym pojawiły się dwie pionierskie książki Czapowa: *Czy Johnny stanie się gangsterem?*¹²⁴ oraz *Niebezpieczne ulice*, której współautorem

¹¹⁶ Z. Skórzyński, *O klubach opozycyjnej młodzieży i o popaździernikowych inicjatywach badawczych Czesława Czapowa*, w: *Czesław Czapów 1925–1980...*, s. 68–69.

¹¹⁷ AIPN BU, MSW, sygn. 0236/175/2, Informacja dotycząca działalności klubów inteligencji, b.m., 26 VI 1961, k. 147.

¹¹⁸ P. Sasanka, *Polacy '57 – krajobraz po Październiku w świetle 120 tysięcy listów do Polskiego Radia*, „Pamięć i Sprawiedliwość” t. 28, 2016, nr 2, s. 531.

¹¹⁹ 22 stycznia 1957 r., sprzed należącego do Stowarzyszenia Pax warszawskiego liceum św. Augustyna został wprowadzony, a następnie zamordowany uczeń tej szkoły – Bohdan, syn Bolesława Piaseckiego. Śledztwo w tej sprawie było najdłuższym w historii PRL. Okoliczności śmierci chłopca do dziś nie zostały w pełni wyjaśnione, zob. S. Rudnicki, „Zagubiony” – *Bohdan Piasecki. Najdłuższe śledztwo PRL*, Warszawa 2023.

¹²⁰ AIPN BU, MSW, sygn. 0747/13, Wyciąg z wniosków Bolesława Piaseckiego przedstawionych w dniu 12 września 1958 r. władzom MSW i prokuratury, b.m., b.d., k. 8–9.

¹²¹ AIPN BU, Stołeczny Urząd Spraw Wewnętrznych, sygn. 0423/5710, Notatka służbowa, Warszawa, 30 IX 1967, k. 10.

¹²² *Ibidem*, k. 8.

¹²³ AIPN BU, MSW, sygn. 01224/5, Pismo naczelnika Wydziału IV Departamentu III MSW ws. Czesława Czapowa, Warszawa, 28 X 1965, k. 40.

¹²⁴ Cz. Czapów, *Czy Johnny stanie się gangsterem? Uwagi o metodach walki z przestępczością młodzieży*, Warszawa 1959.

był Stanisław Manturzewski¹²⁵. Obie – dotyczące przestępczości młodzieży i chuligaństwa – wbrew oficjalnej wykładni władz stawały niepoprawną wówczas tezę, że podobnie jak w systemie kapitalistycznym, również w socjalizmie istnieją dewiacje i patologie społeczne. „Były to czasy, w których chuligaństwo nie miało prawa istnieć [...]. A jeżeli były jakieś problemy z młodzieżą, to traktowano je jako spadek po kapitalistycznej Polsce albo złowrogi wpływ Zachodu” – tłumaczył po latach Manturzewski¹²⁶. Odwołując się przede wszystkim do badaczy zachodnich, Czapów diagnozował, że realną szansę na poprawę sytuacji wśród młodocianych przestępców dają: integracja społeczeństwa, ożywienie kontaktów sąsiedzkich, oddolne inicjatywy oraz „to wszystko, co można nazwać «atmosferą społeczną» naszego kraju”¹²⁷. Pozostające w kontrze do propagandowego przekazu ustalenia naukowców wzbudziły zainteresowanie wśród polskich intelektualistów – od Jerzego Giedroycia po Jarosława Iwaszkiewicza¹²⁸.

Zatrudniony od 1961 r. na UW, w okresie Marca '68 Czapów bronił przed atakami milicji, ZOMO i ORMO nazywanych przez komunistyczną propagandę „elementami chuligańskimi” studentów. W konsekwencji, oskarżony o „podburzenie młodzieży”, miał decyzją rektora zostać zwolniony z uczelni, co ostatecznie nie nastąpiło po interwencji innych pracowników UW, którzy wstawili się za kolegą¹²⁹.

Cztery lata później, już jako doktor habilitowany¹³⁰, był jednym z głównych pomysłodawców i inicjatorów powołania na UW Instytutu Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji. Głównym zadaniem Instytutu, którego Czapów został wicedyrektorem, było prowadzenie badań empirycznych i teoretycznych nad realnymi problemami społecznymi. W ciągu dwóch lat zespół naukowy IPSiR opracował raport „Diagnostyczny obraz niektórych trudnych problemów społeczeństwa polskiego oraz refleksje socjotechniczne”, który został powielony w 99 egzemplarzach i rozesłany do wielu instytucji rządowych. Analiza raportu oraz „intensywne życie Instytutu stało się przedmiotem ataków ze strony partii komunistycznej. Wysuwano oskarżenie, że makrodiagnostyczna działalność Instytutu wykracza daleko poza jego kompetencje. Badania na temat kompetencji i wiarygodności urzędników administracji państwowej zostały uznane za mieszanie się do spraw

¹²⁵ Cz. Czapów, S. Manturzewski, *Niebezpieczne ulice. U źródeł chuligaństwa. Materiały i refleksje*, Warszawa 1960.

¹²⁶ S. Manturzewski, *Intelektualista na luzie (wspomnienia o moim Przyjacielu)*, w: Czesław Czapów 1925–1980..., s. 74–75.

¹²⁷ Cz. Czapów, *Czy Johnny...*, s. 179.

¹²⁸ A. Kaczyński, *op. cit.*, s. A10; J. Iwaszkiewicz, J. Lisowski, *Korespondencja 1960*, oprac. A. i R. Papiescy, „*Twórczość*” 2018, nr 4, s. 91.

¹²⁹ AUW, Czapów Czesław, sygn. K 13, 068, Pismo rektora UW do Czesława Czapowa, Warszawa, 5 VI 1968, b.pag.; *ibidem*, Oświadczenie, Warszawa, 5 VI 1968, b.pag.; Czesław Czapów 1925–1980..., s. 426.

¹³⁰ AUW, Przewód habilitacyjny Czapowa Czesława, sygn. WPP 531/55, Zawiadomienie o nadaniu stopnia naukowego doktora habilitowanego, Warszawa, 14 XII 1970, b.pag.

państwowych i tym samym za próbę kwestionowania monopolu partii” – wspominał Podgórecki, jeden ze współtwórców IPSiR¹³¹.

Mniej więcej w tym samym czasie, gdy studium „Diagnostyczny obraz” było czytane przez partyjnych działaczy, Czapowem po raz kolejny zainteresowała się SB. Tym razem powodem były regularne kontakty naukowca z przedstawicielami opozycji – Janem Olszewskim, Anielą Steinsbergową, Lipskim, Jackiem Kuroniem, Adamem Michnikiem, Martą Miklaszewską, czyli grupą przysłych założycieli i bliskich współpracowników Komitetu Obrony Robotników. Podczas jednego ze spotkań Czapów miał „powtórzyć dywersyjną pogłoskę oczerniającą kierownictwo polityczne PRL”, a także „komentować w tonie nieprzyjaznym aktualną sytuację w kraju, głównie w zakładach pracy wśród załóg robotniczych”. Z tego powodu 28 lutego 1975 r. funkcjonariusz SB przeprowadził z Czapowem rozmowę profilaktyczno-ostrzegawczą, w ramach której próbował pozyskać wykładowcę UW do współpracy. Jednym z wniosków płynących po spotkaniu było „utrzymanie poufnego kontaktu [z Czapowem] bez rejestrowania”, jednak, jak wynika z zachowanych materiałów – do kolejnych rozmów nie doszło¹³².

W czerwcu 1976 r. IPSiR – na mocy decyzji rektora poprzedzonej konsultacjami z ministrem nauki, szkolnictwa wyższego i techniki oraz KC PZPR – został zreorganizowany. „Ówczesne zajścia w IPSiR-ze [...] stały się przyczyną osobistych tragedii wielu osób, emigracji, często utraty zdrowia i ogromnych utrudnień w kontynuowaniu pracy, a nawet uniemożliwienie jej na długie lata” – oceniała po latach Maria Gdowska-Wilińska¹³³. Czapów przestał być wicedyrektorem IPSiR i został zmuszony do podjęcia pracy w ramach innego instytutu UW¹³⁴. Nie godząc się na to, bezskutecznie zabiegał u ministra o umożliwienie przejścia do Wyższej Szkoły Pedagogiki Specjalnej w Warszawie. Swoją prośbę motywował uzyskaniem „warunków umożliwiających samodzielną i spokojną pracę naukową i dydaktyczną, a więc innych niż te, które regulują [Czapowa] rolę zawodową w IPSiR UW”¹³⁵.

W czasie, gdy władze dokonywały destrukcji IPSiR, Czapów uległ częściowemu paraliżowi („na kilkanaście dni utraciłem władzę w rękach i na pewien czas mowę”)¹³⁶. Zmarł cztery lata później 27 marca 1980 r. Dwa miesiące przed

¹³¹ A. Podgórecki, *op. cit.*, s. 45–46.

¹³² AIPN BU, MSW, sygn. 001043/3928, Notatka dotycząca Czesława Czapowa, Warszawa, 20 IX 1974, b.pag.; *ibidem*, Raport, Warszawa, 15 II 1975, b.pag.; *ibidem*, Raport, Warszawa, 5 V 1975, b.pag.

¹³³ M. Gdowska-Wilińska, *Czesław Czapów – naukowiec, wychowawca, społecznik*, w: *Czesław Czapów 1925–1980...*, s. 89.

¹³⁴ A. Podgórecki, *op. cit.*, s. 49–52; AUW, Czapów Czesław, sygn. K 13, 068, Pismo Czesława Czapowa do ministra nauki, szkolnictwa wyższego i techniki, Warszawa, 29 VI 1976, b.pag.

¹³⁵ AUW, Czapów Czesław, sygn. K 13, 068, Pismo Czesława Czapowa do ministra nauki, szkolnictwa wyższego i techniki, Warszawa, 29 VI 1976, b.pag.; *ibidem*, Pismo rektora UW do rektora WSPS, b.m., 21 VII 1976, b.pag.

¹³⁶ AUW, Czapów Czesław, sygn. K 13, 068, Pismo Czesława Czapowa do rektora UW, Warszawa, 26 III 1976, b.pag.

śmiercią podczas spotkania ze swoim uczniem Lesławem Pytką twierdził, że jest inwigilowany. „Czapów opowiadał mi wówczas o zbliżającym się «wielkim prze-wrocie», wspominał coś o KOR-ze [...]. Dbał o to, aby nikt nas nie podsłuchi-wał”¹³⁷. „W rodzinie mówiło się, że wujek był przez całe życie prześladowany przez komunistów. Nawet na uniwersytecie nie miał spokoju, choć studenci go kochali. Na pogrzebie były tłumy, to wiem na pewno. Jego uczniowie, koledzy i koleżanki profesorowie, znajomi z różnych etapów życia, przyszli go pożegnać” – mówiła siostrzenica Iwona Jodłowska¹³⁸.

Podsumowanie

Czesław Czapów, współtwórca środowiska warszawskich personalistów, istotny aktor Października '56, współzałożyciel OBOP oraz IPSiR, przez wiele lat – od czasów studenckich do swojej przedwczesnej śmierci – pozostawał wnikliwym i oryginalnym analitykiem systemu komunistycznego oraz diagnostą społeczno-politycznej rzeczywistości PRL.

Piszząc o „nowej klasie”, dochodził do podobnych wniosków co Milovan Đilas, wychodząc z odmiennych światopoglądowych pozycji – pierwszy nigdy sam nie definiował się jako marksista, drugi należał do kierowniczego kręgu Związku Komunistów Jugosławii. Nie dziwi więc, że w swoich analizach odwoływali się do fundamentalnie różnych filozoficznych i naukowych paradygmatów. Czapów czerpał z personalizmu chrześcijańskiego (głównie w wydaniu Mouniera), odwoływał do pojęcia *militant democracy* Mannheima i *expressis verbis* inspirował czołowymi teoretykami socjaldemokracji zachodniej. Đilas – krytykę systemu politycznego państw komunistycznych przeprowadzał z odwołaniem do „kla-syków” marksizmu, przyznając po latach, że *Nowa klasa*, chociaż zawiera wiele nieortodoksyjnych tez, była w zasadzie książką marksistowską¹³⁹. Praca Đilasa została przetłumaczona na wiele języków, a jej autor zyskał międzynarodowe uznanie wnikliwego recenzenta systemu komunistycznego. Koncepcje Czapowa nie wywołały podobnego rezonansu na Zachodzie¹⁴⁰.

¹³⁷ L. Pytka, *Czesław Czapów – człowiek, pedagog, mistrz...*, w: *Czesław Czapów 1925–1980...*, s. 213.

¹³⁸ Ustna relacja Iwony Jodłowskiej wywołana przez Jana Hlebowicza 12 października 2024 r. (w zbiorach autora).

¹³⁹ M.J. Zacharias, *Między marzeniami...*, s. 48; por. M. Babić, *op. cit.*, s. 72.

¹⁴⁰ Jak twierdził Oskar A. Chomicki, w 1957 r. podczas praktyki naukowej w Szwecji przekazał analizy Czapowa dotyczące „nowej klasy” Radiu Wolna Europa. W latach osiemdziesiątych Jan Nowak-Jeziorański miał zapewnić Chomickiego, że ów raport trafił do niego i „miał ogromne znaczenie dla sformułowania polityki Wolnej Europy w stosunku do przemian popaździerniko-wych”, O.A. Chomicki, *Moje wspomnienie o Czesku Czapowie*, w: *Czesław Czapów 1925–1980...*, s. 72.

To, co Czapowa i Dżilasa łączy, to wpływ na kształtowanie postaw opozycyjnych w PRL. Jacek Kuroń wspominał, że *Nową klasę*, która była w jego środowisku „swoistym manifestem”, czytał z „wypiekami na twarzy”¹⁴¹. Mówiąc o „swoim środowisku”, miał najpewniej na myśli członków zorganizowanego przez Karola Modzelewskiego Politycznego Klubu Dyskusyjnego działającego na UW przy Zarządzie Uczelnianym ZMS. W czasie organizowanych cyklicznie spotkań rzeczywiście „żywo dyskutowano nad analizami zawartymi w *Nowej klasie*”, a lektura też jugosłowiańskiego dysydenta wpłynęła na treść przełomowego „Listu otwartego do członków POP PZPR i do członków uczelnianej organizacji ZMS przy Uniwersytecie Warszawskim” z 1965 r.¹⁴²

Podobnie myśl i działalność Czapowa na przestrzeni lat stały się ważnym punktem odniesienia dla osób i środowisk odgrywających istotną rolę w procesie zmiany obowiązującego w latach 1945–1989 systemu politycznego. Byli personaliści na czele z Czapowem stali się pierwszoplanowymi postaciami Października '56, stanowiąc trzon Klubu Krzywego Koła – kolebki opozycji politycznej w PRL¹⁴³. Inna grupa powiązana z seminariami Czapowa to działacze Paxu – Zygmunt Skórzyński i Tadeusz Mazowiecki, którzy w przyszłości współtworzyć będą środowiska „Znaku”, „Więzi” i klubów inteligencji katolickiej¹⁴⁴. Z kolei współzakładany przez Czapowa OBOP jako ośrodek niezależnej myśli stał się w późniejszych latach rodzajem „bezpiecznej przystani”, gdzie zatrudnienie (m.in. w charakterze ankieterów) znajdowali „komandosi” i członkowie innych środowisk opozycyjnych¹⁴⁵.

Aleksander Matejko, związany z niezależnym kręgiem osób skupionych wokół Marii i Stanisława Ossowskich, pisząc o bezdebitowych wydawnictwach „krążących szeroko wśród polskiej opozycji” na początku lat osiemdziesiątych, wskazywał na ich ideowe pokrewieństwo z tezami wykładanymi przez Czapowa już w roku 1950 podczas spotkań personalistów¹⁴⁶.

Również późniejsze prace Czapowa, pochodzące z okresu odwilży 1956 r., były znane, czytane i komentowane przez dysydentów – przede wszystkim wywodzących się z środowiska warszawskiej inteligencji. O bezpośrednim wpływie tekstów Czapowa na kształtowanie własnych poglądów pisał m.in. Jan Józef Lipski, którego nierzadko – nieco na wyrost – nazywano „polskim Dżilasem”. Lipski, świadomy tej nadinterpretacji wyrażonej m.in. przez François Bondy'ego czy mieszkającego

¹⁴¹ H. Stys, *op. cit.*, s. 97.

¹⁴² J. Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006, s. 67.

¹⁴³ P. Ceranka, *op. cit.*, s. 90.

¹⁴⁴ A. Friszke, *Między wojną a więzieniem...*, s. 379.

¹⁴⁵ AIPN BU, MSW, sygn. 0204/839, Meldunek operacyjny dotyczący Ośrodka Badania Opinii Publicznej i Studiów Programowych Kd/SRiTIV, b.m., b.d., k. 8–10; *ibidem*, Informacja, Warszawa, 21 I 1975, k. 33.

¹⁴⁶ A. Matejko, *op. cit.*, s. 57–58.

w Paryżu Konstantego „Kota” Jeleńskiego, komentował: „Robi się ze mnie nieomal prekursora, który jeszcze przed Dżilasem sformułował teorie nowej klasy [...]. Czyżby w Paryżu nie słyszeli o Burnhamie, Croslandzie i Seringu? Przecież mój artykuł [*Na marginesie „Obrony Grenady”*] był tylko popularyzacją powielonego maszynopisu Czapowa!”¹⁴⁷.

Z kolei wzmiankując o socjologicznych analizach ustroju komunistycznego Czapowa, demaskujących słabości i ukryte mechanizmy utrzymywania stabilności systemu, Aldona Jawłowska, socjolog, profesor UW, współpracowniczka KOR, a także cioteczna siostra Czapowa, podkreślała: „Teksty [Czapowa] wpłynęły znacząco na moje polityczne dojrzewanie, były w tamtych czasach ważną lekturą dla wielu młodych czytelników”¹⁴⁸.

On sam – choć niewątpliwie wykazywał talent polityczny – nigdy nie przystąpił do żadnego z grupowań opozycyjnych działających w drugiej połowie lat siedemdziesiątych. Realizował się bardziej jako niezależny intelektualista i naukowiec. Można postawić hipotezę, że przyjęcie przez Czapowa takiej postawy wiązało się z doświadczeniami okresu stalinowskiego, gdy został aresztowany i zmuszony do podpisania zobowiązania do współpracy z bezpieką. Za taką interpretacją przemawia analiza funkcjonowania Czapowa w warunkach tzw. Polski Ludowej przeprowadzona przez Jawłowską: „Był [Czapów] pilnowany i spętany do końca życia. Przypominano mu o tym, gdy tylko działo się coś naruszającego «naturalny» porządek rzeczywistości PRL-u. Nie mógł robić tego, co było jego prawdziwym powołaniem – uprawiać polityki rozumianej w duchu Hannah Arendt jako tworzenie ludzkiego świata”¹⁴⁹.

*

Czesław Czapów zmarł kilka miesięcy przed wybuchem Solidarności. Czy stałby się ważną postacią wolnościowego ruchu społeczno-politycznego zapoczątkowanego w Sierpniu '80? Jednym z ekspertów i doradców? Czy zostałby, podobnie jak Skórzyński, członkiem rady Ośrodka Badań Społecznych przy NSZZ „Solidarność” Regionu Mazowsze? A może – tak jak Strzelecki – wspierałby prace Komisji Ekspertów przy Prezydium Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego? Nie sposób o tym przesądzać. Niewątpliwie jednak taki potencjał dostrzegali jego współpracownicy i przyjaciele. „W warunkach większej swobody politycznej Czesiek urósłby zapewne do roli jednego z przywódców nowej polskiej socjaldemokracji, wolnej od marksizmu, a zarazem tym prawdziwiej ześrodkowanej na kwestii dobrobytu społecznego i sprawiedliwości społecznej” – uważał Matejko¹⁵⁰. Z kolei Wiesława Czapińska, która poznała Czapowa w klubie „Po Prostu”, podkreślała:

¹⁴⁷ Ł. Garbal, *Jan Józef Lipski...*, t. 1, s. 423–424.

¹⁴⁸ A. Jawłowska, *Sławek (wspomnienie o Czesławie Czapowie)*, w: *Czesław Czapów 1925–1980...*, s. 62.

¹⁴⁹ *Ibidem*, s. 63.

¹⁵⁰ A. Matejko, *op. cit.*, s. 58.

„Myślę, że Czesiek się rozminął z czasem, że właśnie nadchodziły jego dni”. W innym miejscu dodawała: „Nie odszedł z mojego życia. Nigdy. Widywałam go w Stoczni Gdańskiej, w czasie niezapomnianych sierpniowych dni. Potem spotykałam go w podziemiu. W 1989 r. zastanawiałam się, w jakim ugrupowaniu znalazłby się on i jego poglądy”¹⁵¹.

Analyst of the Communist System. On the Opposition Activity of Czesław Czapów (1947–1980) (Summary)

Czesław Czapów, co-creator of the Warsaw personalist community, an important actor of October '56, co-founder of the Public Opinion Research Centre and the Institute of Social Prevention and Resocialization at the University of Warsaw, over the years – from his student days to his untimely death – remained an insightful and original analyst of the communist system and a diagnostician of the socio-political reality of the so-called Polish People's Republic, and his independent thought and stance became an important point of reference for people and communities playing a significant role in the process of democratic transformation. In the early 1950s, when writing about the “new class”, he came to similar conclusions as the Yugoslav dissident Milovan Đilas, despite starting from a different worldview. Czapów never defined himself as a Marxist, whilst Đilas belonged to the leading circle of the League of Communists of Yugoslavia. It is, therefore, not surprising that in their analyses, they referred to fundamentally different philosophical and academic paradigms. Czapów drew on Christian personalism and Mannheim's concept of militant democracy and was clearly inspired by the leading theoreticians of Western social democracy. Đilas, on the other hand, in his critique of the political system of communist countries, referred to “classic” Marxist thinkers.

Bibliografia

Edycje źródłowe

Iwaszkiewicz J., Lisowski J., *Korespondencja 1960*, oprac. A. i R. Papiescy, „Twórczość” 2018, nr 4
Lipski J.J., *Dzienniki 1954–1957*, przedmowa A. Friszke, oprac. Ł. Grabal, Warszawa 2010

Opracowania

Ambrozik W., *Wpływ koncepcji behawioralnych na współczesne systemy resocjalizacji instytucjonalnej*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej” 2013, nr 2, s. 9–23
Babić M., *Fenomen dysydenta jugosłowiańskiego. Przypadek Milovana Djilasa*, Warszawa 2015
Budne wspólnoty. Przemocność zorganizowana w PRL w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku, red. K. Nawrocki, D. Wicenty, Gdańsk–Warszawa 2018
Brzezińska-Rybicka A., *Zarys współczesnej koncepcji resocjalizacji – metodyka i ogólne zasady*, „Roczniki Pedagogiczne” t. 11 (47), 2019, nr spec., s. 109–130
Burnham J., *The Managerial Revolution. What is Happening in the World*, London 1942
Ceranka P., *Ludzie Klubu Krzywego Koła*, „Zeszyty Historyczne” 2007, nr 159, s. 92–93
Chomicz O.A., *Moje wspomnienie o Czesku Czapowie*, w: *Czesław Czapów 1925–1980. Świadectwa trzech pokoleń*, zebrał i oprac. W. Kaczyńska, Warszawa 2003, s. 70–72
Czapińska W., *Fascynacje filmowe Czesława Czapowa*, w: *Czesław Czapów 1925–1980. Świadectwa trzech pokoleń*, zebrał i oprac. W. Kaczyńska, Warszawa 2003, s. 77–78

¹⁵¹ W. Czapińska, *Fascynacje filmowe Czesława Czapowa*, w: *Czesław Czapów 1925–1980...*, s. 78.

- Czapów Cz., *Armia Krajowa a hitlerowskie „Lösung der Judenfrage”*, „Po Prostu” 1956, nr 38 (400)
- Czapów Cz., *Czy Johnny stanie się gangsterem? Uwagi o metodach walki z przestępczością młodzieży*, Warszawa 1959
- Czapów Cz., *Na szlaku zasadniczego sporu*, „Po Prostu” 1956, nr 46 (408)
- Czapów Cz., Manturzewski S., *Niebezpieczne ulice. U źródeł chuligaństwa. Materiały i refleksje*, Warszawa 1960
- Czarkowski J., *Osoba – społeczeństwo – rewolucja w personalizmie Emmanuela Mouniera*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 1982, z. 130, s. 17–46
- Czesław Czapów 1925–1980. *Świadectwa trzech pokoleń*, zebra. i oprac. W. Kaczyńska, Warszawa 2003
- Džilas M., *Nowa klasa. Analiza systemu komunistycznego*, Nowy Jork 1958
- Eisler J., *Polski rok 1968*, Warszawa 2006
- Friszke A., *Między wojną a więzieniem 1945–1953. Młoda inteligencja katolicka*, Warszawa 2015
- Friszke A., *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994
- Friszke A., *Początki Klubu Krzywego Koła*, „Zeszyty Historyczne” 2004, nr 149, s. 44–86
- Friszke A., *Pozytywistyczny romantyk*, w: Jan Józef. *Spotkania i spojrzenia. Książka o Janie Józefie Lipskim*, red. A. Brodzka-Wald, Warszawa 1996, s. 204–224
- Garbal Ł., *Jan Józef Lipski. Biografia źródłowa*, t. 1: 1926–1968, t. 2: 1968–1991, Warszawa 2018
- Garbal Ł., *Prezydent opozycji. Krótka biografia Jana Józefa Lipskiego*, Warszawa 2017
- Gdowska-Wilińska M., *Czesław Czapów – naukowiec, wychowawca, społecznik*, w: *Czesław Czapów 1925–1980. Świadectwa trzech pokoleń*, zebra. i oprac. W. Kaczyńska, Warszawa 2003, s. 87–90
- Gołębiowski J.W., *Ideologia i polityka współczesnej socjaldemokracji*, Warszawa 1978
- Jarosz D., *Sondaże Ośrodka Badań Opinii Publicznej (OBOP) w latach 1957–1989. Refleksje historyka*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały” t. 6, 2003, s. 65–95.
- Jawłowska A., *Sławek (wspomnienie o Czesławie Czapowie)*, w: *Czesław Czapów 1925–1980. Świadectwa trzech pokoleń*, zebra. i oprac. W. Kaczyńska, Warszawa 2003, s. 61–63
- Jedlicki W., *Klub Krzywego Koła*, Warszawa 1989
- Kaczyński A., *Między małym a wielkim gangiem*, „Plus Minus. Rzeczpospolita” 2004, nr 74 (6757)
- Kamiński Ł., *Polacy wobec nowej rzeczywistości 1944–1948. Formy pozainstytucjonalnego, żywiłowego oporu społecznego*, Toruń 2000
- Kamiński Ł., Malkiewicz A., Ruchniewicz K., *Opór społeczny w Europie Środkowej w latach 1948–1953 na przykładzie Polski, NRD i Czechosłowacji. Wstępny raport z badań*, Wrocław 2004
- Kosicki P.H., *Personalizm po polsku. Francuskie korzenie polskiej inteligencji katolickiej*, Warszawa 2016
- Kowalczyk S., *Personalizm społeczny Emmanuela Mouniera*, „Rocznik Nauk Społecznych” t. 18, 1990, z. 1, s. 129–149
- Kowalczyk S., *Podstawy światopoglądu chrześcijańskiego*, Warszawa 1980
- Kowalczyk S., *Społeczny personalizm Maritain’a*, „Rocznik Nauk Społecznych” t. 13, 1985, z. 1, s. 31–51
- Kozdrowicz E., *Czesław Czapów o rodzinie, grupie rówieśniczej i zachowaniach chuligańsko-przestępczych nieletnich*, „Kwartalnik Pedagogiczny” R. 59, 2014, nr 4, s. 107–119
- Krok T., *Antymasońska komórka Episkopatu Polski (1946–1952)*, Łomianki 2018
- Kunicki Z., *Emmanuel Mounier – personalizm i pobocza*, „Studia Warmińskie” t. 43, 2006, s. 103–111
- Kuraciński E., *Bertrand Russell a współczesne modele życia społeczno-politycznego*, „Saeculum Christianum” 2003, nr 2, s. 243–257
- Łagosz Z., *Aparat represji wobec Roberta Waltera i jego działalności na kanwie masonerii ezoterycznej rytu Memphis-Misraim*, „Hermaion” 2015, nr 4, s. 173–187
- Łagosz Z., *Przez wodę i ogień. Alians Andrzeja Wiercińskiego ze Służbą Bezpieczeństwa – zarys problematyki*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2022, nr 20, s. 463–480

- Łagosz Z., *Robert Walter's Struggle with the UB. The Unknow Story*, „*Studia Religiosa*” t. 46, 2013, nr 4, s. 293–306
- Łagosz Z., *TW „Mara” i „Personalisci” – gra operacyjna Służby Bezpieczeństwa wobec Jerzego Prokopiuka*, „*Inskrypcje. Półrocznik*” R. 10, 2022, z. 2(19), s. 243–254
- Mannheim K., *Człowiek i społeczeństwo w dobie przebudowy*, Warszawa 1974
- Mannheim K., *Diagnosis of our Time. Wartime Essays of a Sociologist*, Londyn 1943
- Manturzewski S., *Intelektualista na luzie (wspomnienia o moim Przyjacielu)*, w: Czesław Czapów 1925–1980. Świadectwa trzech pokoleń, zebra. i oprac. W. Kaczyńska, Warszawa 2003, s. 73–76
- Matejko A., *Człowiek dobrego czynu*, w: Czesław Czapów 1925–1980. Świadectwa trzech pokoleń, zebra. i oprac. W. Kaczyńska, Warszawa 2003, s. 57–60
- Mikołajczyk M., *Rewizjoniści. Obecność w dyskursach okresu PRL*, Kraków 2013
- Mounier E., *Co to jest personalizm oraz wybór innych prac*, oprac. A. Krasinski, Kraków 1960
- Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku – stan badań i nowe perspektywy. Dyskusja*, w: *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku*, t. 1, red. T. Kozłowski, J. Olszok, Warszawa 2011, s. 11–23
- Pach M., *Niemiecka koncepcja demokracji zdolnej do obrony (zarys problematyki)*, „*Przegląd Konstytucyjny*” 2017, nr 2, s. 55–86
- Podgórecki A., *Spółczesność polska*, Rzeszów 1995
- Prokopiuk J., *Rozdroża, czyli zwierzenia gnostyka*, Katowice 2004
- Puchalska M., *Wczesny Lipski*, w: *Jan Józef. Spotkania i spojrzenia. Książka o Janie Józefie Lipskim*, red. A. Brodzka-Wald, Warszawa 1996, s. 200–201
- Pytka L., *Czesław Czapów – człowiek, pedagog, mistrz...*, w: Czesław Czapów 1925–1980. Świadectwa trzech pokoleń, zebra. i oprac. W. Kaczyńska, Warszawa 2003, s. 209–230
- Rudnicki S., *„Zagubiony” – Bohdan Piasecki. Najdłuższe śledztwo PRL*, Warszawa 2023
- Sadowski M., *Personalizm chrześcijański Jacquesa Maritaina jako fundament koncepcji godności człowieka*, w: *Pozytywizm prawniczy i szkoła prawa natury. Tradycje sporu i jego współczesne implikacje*, red. P. Kaczmarek, Ł. Machaj, Wrocław 2010, s. 36–43
- Sasanka P., *Polacy '57 – krajobraz po Październiku w świetle 120 tysięcy listów do Polskiego Radia*, „*Pamięć i Sprawiedliwość*” t. 28, 2016, nr 2, s. 530–573
- Skowroński B., *Typologie wadliwej integracji postaw w świetle teorii wykołajenia społecznego Czesława Czapowa. Studium teoretyczno-empiryczne*, Warszawa 2019
- Skórzyński Z., *O klubach opozycyjnej młodzieży i o popaździernikowych inicjatywach badawczych Czesława Czapowa*, w: Czesław Czapów 1925–1980. Świadectwa trzech pokoleń, zebra. i oprac. W. Kaczyńska, Warszawa 2003, s. 64–69
- Skuza A., *Czesław Czapów – „w drodze” ku mistrzostwu*, „*Polska Myśl Pedagogiczna*” 2020, nr 6, s. 167–182
- Skuza A., *Działalność Czesława Czapowa w oddziałach partyzanckich na Kielecczyźnie w czasie drugiej wojny światowej (1939–1945)*, „*Biografistyka Pedagogiczna*” t. 6, 2021, nr 2, s. 451–474
- Strzembosz T., *Polacy w PRL. Sprzeciw, opozycja, opór (zachowania opozycyjne w systemie totalitarnym)*, „*Arcana*” 2000, nr 35, 121–141
- Stys H., *Milovan Djilas i Polska – wzajemne inspiracje*, w: *Poznać Bałkany. Historia – polityka – kultura – języki*, t. 5, red. K. Tarczyńska, A. Twardowska, Toruń 2013, s. 79–105
- Wicenty D., *Wokół projektu biografii Adama Podgóreckiego. Wyzwania koncepcyjne, metodologiczne i społeczne*, „*Przegląd Socjologii Jakościowej*” t. 9, 2013, nr 4, s. 82–102
- Wierzbicki M., *Ostatni bunt. Młodzieżowa opozycja polityczna u schyłku PRL 1980–1990. Fakty, konteksty, interpretacje*, Lublin–Warszawa 2013
- Zacharias M.J., *Idee, utopie, rzeczywistość. Myśl polityczna Milovana Djilasa (1911–1995)*, Bydgoszcz 2015
- Zacharias M.J., *Między marzeniami a rzeczywistością. Myśl polityczna Milovana Djilasa na przełomie 1953 i 1954 r.*, „*Dzieje Najnowsze*” R. 42, 2010, nr 3, s. 23–54

Jan Hlebowicz – dr historii, pracownik OBBH IPN w Gdańsku. Autor i współautor książek historycznych, m.in.: *I znowu na Kościół posypały się kary...* (Gdańsk 2012), *Niepokorni z Topolówki* (Gdańsk 2013), *Książdz w smoczej jamie* (Pruszcz Gdański 2017), *Listopad '80. Rzec o strajkach ludzi oświaty, służby zdrowia i kultury* (Gdańsk 2022) oraz *Polityka na ambonie* (Gdańsk–Warszawa 2024). Wyróżniony w ogólnopolskim Konkursie im. Władysława Pobóg-Malinowskiego na Najlepszy Debiut Historyczny Roku oraz Konkursie Literatury Kaszubskiej i o Kaszubach.

Kontakt: jan.hlebowicz@ipn.gov.pl